

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERITETI

Qo'lyozma huqida

Bahronov Bahriddin Bo`riyevich

“Qadimgi Sharq mamlakatlarida qulchilik va qiyosiy tahlil”

5A120302.-Tarix (yo`nalishlar va mamlakatlar bo`yicha)

Magistr

akademik darajasini olish uchun yozilgan

dissertatsiya asosnomasi

Ilmiy rahbar: tarix.f.d. Hayitov Shodmon Ahmadovich

Ilmiy maslahatchi: tarix f.n.Rahmonov K.J.

Buxoro-2019

MUNDARIJA:

KIRISH.....

ASOSIY QISM:

I BOB. Qadimgi sarq mamlakatlarida qulchilikning umumiy tasnifi

1.1. Hamurani qonunlari bo'yicha Qadimgi Bobil qulchiligi.....

1.2. O`rta Ossuriya qonunlari bo'yicha qadimgi Ossuriyada qulchilik

II BOB. Xatt va Manu qonunlari bo'yicha Xetti va Qadimgi Hindiston qulchiligi

2.1. Xett qonunlariga binoan qulchilik masalalari

2.2. Manu qonunlariga asosan Qadimgi Hindistonda qullar ahvoli

III BOB. Qadimgi Sharqdagi qulchilikning mahalliy va antik qulchilik qulchilik bilan qiyosiy tahlili.

3.1 Qadimgi Sharq davlatidagi Qadimgi Bobil va Xettning qulchiligining qiyosiy tahlili.

3.2. Qadimgi Ossuriya va Hindistonda qulchilikning qiyosiy tahlili

3.3. Qadimgi sharq va antik davr qulchiligi umumiylik va o`ziga xoslik.

XULOSA.....

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....

Kirish

“Tarixi yo`q xalqning kelajagi bo`lmaydi” degan hikmatni biz hayotimizda, amalda tez-tez uchratib turamiz, darhaqiqat tarix bu kelajak oynasidir ushbu oyna kelajak aks ettiradi.

O`zbekiston milliy istiqlol yillarida jahon va O`zbekiston tarixini milliy mustaqillik yangicha tafakkur asosida o`rganish, oq dog`larni to`ldirish borasida dadil qadamlar qo`yildi.¹ O`tmishni atroflicha o`rganib kelajakni belgilash ayni haqiqat. Ayniqsa davlatchilik tarixi masalalari dolzarb bo`lib turibdi. Biz bozor iqtisodiyotiga asoslangan huquqiy demokratik erkinligi fuqorolik jamiyati barpo etayapmiz.<sup>2</sup> O`zbekiston Respublikasi prezidenti SH. M. Mirziyoyev: “Davlat organlariva mansabdor shaxslar faolyatiga huquq va erkinliklarini qanday himoya qilinayotgani, ularga davlat xizmatlarining ochiqqligi biz uchun eng ososiy mezon bo`lishi shart”. Dissertatsiya mavzusining asoslanishi va uning dolzarblig.

Qadimgi SHarq mamlakatlarida ham o`ziga xos tarixiy taraqqiyotiga egadir. Bu davlatlar shimoliy-sharqiy Afrika, Old Osiyo, janubiy va sharqiy Osiyoning juda keng hududlarni eng qadimgi davlatlar tarixi taraqqiyotini o`z ichiga oladi.³ Bu davlatlarni va o`ziga xos qadimiy SHarq mamlakatlarini vujudga keltirgan ko`pdan-ko`p xalqlarning tarixini, bizga insonyat tarixidagi eng muhimi muammolardan birini urug`chilik tizimining yemirilishi, uning xarobalari ustida eng qadimgi quldarlik davlatlarining vujudga kelishi va uning dastlabki taraqqiyoti muammosini tatqiq qilishiga imkon beradi. G`arbdaMisrdan tortib, SHarqda to Tinch okeanigacha cho`zilgan juda katta hududda,qadimgi zamonlarda yashagan xalqlarning hayotini o`rganib juda ko`p yozma manbalar va moddiy madaniyat yodgorliklari asosida qulchilikning eng qadimgi ko`rinishlari qanday qilib vujudga kelgaligini ham bilib olish mumkin.

¹Karimov.I.A.Tarixiy xotirasis kelajak yoq.T.O`zbekiston.1998.12-B.

²Mirziyoyev.Sh.M.Milliy taraqqiyot yo`limizni qatiyat bilan davom ettirib,yangi bosqichga ko`taramiz.- T:O`zbekiston;NMIU;2018-B.152.

³Avdiyev.V.I.”Qadimgi sharq tarixi”Toshkent 1964.-B.4

Umuman olganda biz sharq mamlakatlaridagi qulchilik munosabatlari haqida ko'proq to'xtalmoqchimiz. Bundan eng asosiy maqsadimiz SHarq mamlakatlari qulchilik tarixini chuqurroq o'rganish, uning kelib chiqish tarixi sekin rivojlanganligi sabablari shart-sharoitlari haqida malimot to'plash va Sharq mamlakatlaridagi podshohlar qonunlarida qonunchilikning ifoda etilishi masalalarini ko'rsatish dolzarbdir.

Qadimgi SHarq mamlakatlarida mamlatlarida jamiyat sekinlik bilan taraqqiy qilib borgan. Buning sababi urug'chilik tizimining uzoq vaqt saqlanib qolganligidir. Shuningdek, qadimgi jamoa avvalo oila jamoasi keyin esa qishloq jamoasi qoldiqlarining mustahkamligi o'z o'tkazadi.

Metalurgiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi texnikani bir qadar taraqqiy qildirib, qishloq xo'jaligi, asosan hunarmanchilikni rivojlanishiga yordam berdi.⁴ Chorvachilikning dehqonchilikdan, keyin esa hunarmanchilikning qishloq xo'jaligidan ajralib chiqishi hamda hunarmanchilik va qishloq xo'jalik ishlab chiqarish sohasida turli tarmoqlarning paydo bo'lishi qo'shimcha yordam ish kuchini talab qilgan. Shu bilan birga ishlab chiqarishning o'sishi bilan kishi o'zini kun kechirishi uchun kerak bo'ladigan ko'proq mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'lgan. Yangi ishchi kuchlaridan foydalanish qo'l kelib qolgan. Shuning uchun urushlarda asir olinganlar qul qilina boshlangan. Qullarning eng daslabki paydo bo'lishi shu tariqa boshlangan.

Mulkiy tengsizlik orasida qishloq jamoalarining kambag'allashib qolgan a'zolari boylardan qarzdor bo'lib ularning asoratiga tushib qolgan. Qarzlarini to'lashga qurbi yetmagan kambag'allar shaxsan mehnat qilib qarzlarini uzishga majbur qilinganlar buning natijasida qarzdorlar amalda qul bo'lib qolganlar. Qulchilikning eng muhim manbai bo'lgan urushlar mulkiy jihatdan tabaqalanishga yordam bergan. Jamiyatning birinchi marta sinflarga ya'ni, quldorlar sinfiga va qullar sinfiga bo'linishi anashu tariqa vujudga kelgan. Lekin qadimgi Sharqda

⁴Fomchenko A.P"Qadimgi Dunyo tarixidan metodik qo'llanma" Toshkent. 1998. -B.18

quldorlik juda sekinlik bilan rivojlangan u eng qadimgi ijtimoiy qulchilik bo'lib,ko'pincha uy qulchiligi doirasida tashqariga chiqmagan,Antik Gretsiy va antik Rim jamiyatlarida tez rivojlana va to'la avj olgan qullikdan Sharqdagi qulchilik o'zining xuddi shu sekin rivojlanishi bilan farq qilgan.

Qadimgi Misrda jamoa tizimining sarqitlari to'linizm davrigacha davom etib kelgan.Qadimgi Hindistonda esa bundan ham uzoqroq cho'zilgan. Sharq mamlakatlarida asosan ibtidoiy qulchilik yani uy qulchiligi hukm surgan. Qadimgi sharqda qullar soni uncha ko'p bo'lmagan. Qullar bilan bir qatorda qishloq jamoalarining erkin erkin azolari ham ko'p bo'lgan. Balkim shuning uchun qulchilik ham Sharqda sekin rivojlangandir.

Yuqoridagi muammolarni ilmiy bahilash zarurati men tanlagan magistrlik dissertatsiya dolzarbligi va o'rganishi zarurligidan dalolat berib turibdi.

Dissertatsiyaning maqsad va vazifalari.

Mazkur magistrlik dissertatsiyasida ilk sivilzatsiya o'choqlari bo'lgan Sharq mamlakatlarida, yaratilgan qulchilik qonunlari, ularning har bir qadimiy davlat uchun o'ziga xos ishhoblari va umumiylik xususyatlarini qiyosiy o'rganib, tegishli ilmiy xulosalar chiqarish maqsadi ko'zlangan.Yuqoridagi maqsaddan kelib chiqib dissertatsiya o'z oldiga quyidagi aniq vazifalarni belgilab oldi.

- Qadimgi Babil, Ossurya,Xett, Qadimgi Hindistonda joriy etilgan qulchilik qoninlariga umumiy tasnif.
- Qulchilik qonunlarinig jamiyatdagi turli aholi qatlamlari orasidagi munosabat tartibga solishdagi ko'rsatish.
- Qonunchilik asoslarini yaratishda qulchilik munosabatlari bilan bog'liq qonunlarning mohiyati amalga tadbiiq qilinishnihg maqsadlarini tahlil qilish.
- Qadimgi Sharq davlatlaridagi qulchilik qonunlarining o'ziga xoslik va umumiylik jihatlarini ilmiy jihatdan o'rganish.

- Qul va quldor, podshoh va amaldorlarning o'zaro munosabatlariga qulchilik qonunlarining tasirini tadqiq qilish.
- Sharqdagi qulchilikni antik davr, yani klassik qulchilik bilan qiyoslash orqali ilmiy xulosaga kelish.
- Qulchilik qonunlarining keyingi tarixiy bosqichlarda jamiyatlar rivojiga to'siq bo'lgan toifachilikni saqlab qolishga xizmat qilgan jihatlarini ochib berish.

Tadqiqot so'ngida qulchilik qonunlarining qiyosiy tahlili orqali tegishli taklif va tavsiyalar ishlab chiqish.

Muammoning o'rganilish darajasi:

Tarixning davrlashtirish farmatsion arxeologik xronologik yo'nalishlari bilan birga, hozirda sivilzatsion davrlashtirish masalasi kun tartibiga dolzarb qilib qo'yilmoqda, sivilzatsion davrlashtirish farmatsion davrlashtirishdan qulay bo'lib, "birlamchi," ikkilamchi", uchlamchi", kabi guruhlariga bo'linadi. Haqiqiy ma'nodagi sivilzatsiyalar asr ilk bor davlatlar vujudga kelganligidan boshlanadi. Qulchilik munosabatlariga asoslangan mulkiy tengsizlik va sinfiy jamiyatlar, ulardagi qonunchilik asoslari ilk bor Sharq davlatlarida vujudga kelganligi asosidan kelib chiqib, magistirlar desartatsamizda foyalanilgan ishlarni, muammolarni, o'rganishga oid tadqiqot, kitob va asarlarni taxminan quyidagi guruhlariga bo'ldik.

1. Insonyattarixiga sivilzatsion o'rganuvga asoslangan umumiy adabiyotlar.
2. Sovet hokmyati yillarida yozilgan xristamtya, o'quv qo'llanma, darslik va tadqiqotlar.
3. Mustaqillik yillarida yaratilgan ishlar.
4. Internet ma'lumotlari.

Insonyat sivilzatsiyasida qulchilik munosabatlari va qulchilik masalalarini nazariy, tanqid etishda mashhur olimlarda A.J.Taynbi, K.S.Yaspers, kabilarning tadqiqotlari muhim hisoblanadi.

Yuqorida ism shariflari zikir qilingan mualliflarning asarlarida “birlamchi”, “ikkilamchi”, uchlamchi, sivilzatsiyalarning bosqichlari, sharqda qonunchilik shakillanish asoslari va mohiyati haqida fikr mulohazalar bildiriladi.

Qulchilik jamiyatini tartibga solishda qonunlar qanchalik kasb etganligi ochib berilganligi alohida etiborga loyiq. Sovet hokimiyati yillarida, quldorlik tizimi hukm surgan jamiyatlar [Sharq va G'arb] tarixi, qabul qilingan qonunlar haqida o'nlab darslik kitob o'quv qo'llanma xristomatya, amaliy o'quv qo'llanmalar yaratildiki, ulardan o'rganilayotgan mavzuga oid boy ma'lumotlar olish mumkin. Bu davrda yaratilgan umumiy mavziga ega bo'lgan darslik qo'llanmalardan B.I.Abdiyev, A.P.Fomchenko, D.V.Feder. E.A. Cheriasova, I.S.Krushkov, A.Kuzshuna kabilarni qayd etish mumkin. Ularning darslik va qo'llanmalarida Qadimgi Sharq mamlakatlari tarixi yaxlit holda bayon qilinar ekan, qulchilik munosabatlari, qulchilik qonunlari tahliliga ham e'tibor qaratiladi. Ayniqsa Xamurappi qonunlari, Qadimgi Hindiston va Xitoy hamda Ossurya, Xett davlatlaridagi qullar to'g'risidagi qonunlardan iborat. Tadqiqoqning o'rganish haqida fikr yuritar ekanmiz sovet hokimiyati yillarida chop etilgan xristomatya va praktinum muhimligi ochib tashlanadi. Ularda qadimgi Sharq qonunlari sharhi ayrim moddalardan aynan manbalar keltirib o'tiladi. Qulchilik qonunlarini qiyosiy o'rganishda maskur xristomatya va praktiumlar bizga qo'l keldi.

Mustaqillik yillarida qadimgi dunyo tarixini milliy istiqlol mafkurasi asosida o'rganish darslik va qo'llanmalar chop etish ishlari davom ettirildi.

Tadqiqot yillarida Boynazarov, M.Ahmedova., A.Hamroyevlarning kitob va qo'llanmalari chop etildi.

Magistrlik dissertatsiyasini yozishda ushbu adabiyotlarga murojat qilinib tegishli ilmiy xulosalarga kelindi. Dissertatsiya manbaviy asosini mustahkamlashda [HTTP:||www.Bank Refevatov ru](http://www.Bank.Refevatov.ru); [HTTP:||Rid.ru](http://Rid.ru) kabi internet saytlaridan ham foydalanildi. Shu paytga qadar Sharq mamlakatlarida qulchilik qonunlari qiyosiy tahlili bilan bog'liq alohida tadqiqot mavjud ekanligi, ushbu ishni o'rganish zaruratini keltirib chiqardi.

Tadqiqotning obyekti va predmeti.

Qadimgi Sharq mamlakatlarida moloddan avvalgi ming yillarda qabul qilingan qulchilik qonunlarini qiyosiy tahlili dissertatsiyaning obyekti tashkil etadi.

Qadimgi Bobilda yaratilgan Xamurappi qonunlari, Qadimgi Hindistonda amal qilingan Manu qonunlari, Shuningdek O'rta Ossur va Xett qonunchilik qonunlari, kabilar tadqiqot predmeti sifatida xizmat qildi.

Dissertatsiyaning ilmiy -nazariy yangiligi.

Maskur magistrlik dissertatsiyasida ilk bor Qadimgi Sharqning turli manbalarida yaratilgan eng qadimgi qonunlarning umumiy tasnif berilishi, ulardagi o'ziga xoslik, umumiylik jihatlar ilmiy qiyosiy tahlilga tortayotganligi undagi ilmiy –nazariy yangilik hisoblanadi. Shuningdek Sharqning qadimgi davlatlarida jamiyatlar boshqaruvining tartibga solishda tabaqalar ortasidagi o'zaro munosabatlar tizimini uyg'unlashtirishda qonunlarning o'rni va roli imkon qadar ochib berildi. Dessertatsiya qadimgi Sharq qulchiligi qonunlari qabul qilinishining sabablari, ular amal qilishida geagrafik muhit, yani tabiiy hududiy omil tasiri hukmdorlar olib borgan siyosat masalalarini yagona kongresda qaraydi.

Ishda Sharq qulchilikning g'arb qulchiligi bilan qiyosan o'rganilib, ilmiy xulosalarga kelganligi ham yangiligi hisoblanadi.

Dessertatsiya ilmiy -nazariy yangiligini boyitishda, uning so'ngida mazkur mavzuni istiqbolda yanada atroflicha o'rganishga qaratilgan ilmiy tavsiyalar ham ishlab chiqishga harakat qilindi.

Dessertatsiyaning nazariy matadalagig asosi. Magistrlik dissertatsiyasining nazariy metadalagik asosini tarixiy tatqiqoylar olib borishining tarixiylik, obektivlik qiyosiy-sinxronik tahlil, analiz va sintez tamoyillari asosida ish ko'rish tashkil etdi. Shuningdek ilmiy izlanishlar olib borishda sivilzatsion sinxronik-xronologik yondashuv, sineretik metotlardan foydalanib ish ko'rildi. Muammoga yondashuvda uzoq o'tmish va hozirgi zamon bugun, o'tmish kelajak uch o'lchov mezonlarida ish ko'rildi. Milliy istiqlool talablaridan kelib muammoga yondashildi.

Dessertant o'z tadqiqotida O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A. Karmov va prezident Sh. M. Mirziyoyev nutq hamda asarlarida ilgari surilgan adolat inson huquqlari, fuqarolik jamiyati, evolatsion rivojlanish bilan bog'lik fikr-mulohazalaridan o'z dessertatsiyasining nazariy metodlagik oshishining kuchaytirishda foydalandi.

Ishda tarixga sivilzatsion yondashuv nazoratcgilari bo'lgan Tayiba , Yaspers, kabilarning asarlaridan shuningdek O'zbekiston va jahon tarixini istiqlool sharoyitida o'rganishga qaratilgan Respublika tarixchilari qarashlaridan, ularning, nazariy –metodalagik masalalaridan foydalanildi.

Dessertatsiyaning ilmiy -amaliy ahamyati.

Tadqiqotda bayon etilgan fikr-mulohazalar Qadimgi sharqda qulchilik munosabatlari, qonunchilik asoslarining yuzaga kelishi, qulchilik davridagi qonunlar sinfiy, tabaqaviy xarakterga ega ekanligi, ulardagi o'ziga xoslik va umumiylik jihatlari bilan bog'lik ilmiy nazariy bilimlarning yanada guruhlashtirish, ushbu masalaga doir xulosalarni amalyotda joriy etish bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, tarixiy bilimlarni rivojlantirish, qadimgi dunyo tarixi va xalqaro huquq tarixi fanlaridan yaratilajak darslik hamda o'quv qo'llanmalarni mukammallashuviga yordam beradi. Ushbu tadqiqot materiallaridan, qadimgi o'lchov birliklari, qonunchilik bilan bog'liq manbalar, ko'rsatmalar, metodik ishlanmalar tayyorlashda ham foydalanish mumkin.

Tadqiqot natijalarining joriylanishi. Tadqiqot jahon tarixi kafedrasida muhokamadan o'tkazilib, magistrlik dissertatsiyasi sifatida tanlangan. Buxoro davlat universiteti ilmiy texnik kengash tomonidan mazkur mavzu tasdiqlanib, rektor buyrug'i bilan rasmiylashtirilgan.

Dissertatsiya natijalari yuzasidan muallif Buxoro Davlat universiteti an'naviy ilmiy anjumanlarida [2018,2019] maruzalar qilgan.

Shuningdek, dissertatsiya mavzusi bo'yicha jami :-----ta ish e'lon qilingan. Shuningdek Respublika ilmiy -nazariy, ilmiy amaliy anjunalarda ---bor ishtirok etilgan.

Dissertatsiyaning tuzilishi va hajmi.

Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati hamda ilovalardan iborat . Dissertatsiyaning qismi -----betni tashkil etadi.

I-bob Qadimgi sharq mamlakatlarida qulchilikning umumiy tasnifi

I.1. Hamurani qonunlari bo'yicha Qadimgi Bobil qulchiligi.

Qadimgi sharq mamlakatlari o'ziga xos azaliy tarixiy taraqqiyotiga egadir. Bu o'lka tarixi shimoliy- sharqiy Afrika. Old Osiyo, Janubiy va sharqiy Osiyoning juda keng hududlarini ishg'ol qilgan bo'lib, eng qadimda Sharq davlatlari vujudga keldi va tarixiy taraqqiyot davlatchilik bosqichini oldi⁵. Bu davlatlarni va o'ziga xos qadimgi Sharq madaniyatini vujudga keltirgan ko'pdan-ko'p xalqlarning tarixini o'rganish bizga insoniyat yatixidagi eng muhim muammolardan birini –urug'chilik tuzumining yemirilishi, uning xarobalari ustida eng qadimgi quldorlik davlatining vujudga kelishi va uning dastlabki taraqqiyoti muammosini tadqiq qilishga imkon beradi. G'arbiy yarim sharda Misrdan tortib Sharqda to tinch okeanigacha cho'zilgan juda katta hududda qadimgi zamonlarda yashagan xalqlarning hayotini o'rganish orqali juda ko'p yozma manbalar va moddiy madaniyat yodgorliklari asosida qulchilikning eng qadimgi ko'rinishlari qanday qilib vujudga kelganligini ham bilib olish mumkin⁶. Umuman olganda biz sharq mamlakatlarining qulchiligi haqida kengroq to'xtalmoqchimiz. Bundan ko'zlangan eng asosiy maqsadimiz sharq mamlakatlari qulchilik tarixini chuqurroq o'rganish. Ushbu davlatlar kelib chiqish tarixi ularni sekin rivojlanish sabablari, sart-sharoitlari haqida ma'lumotlar to'plash va sharq mamlakatlaridagi hukumdor podshohlarning qonunlarida qulchilik munosabatlarining ifoda etilishi masalalarini tahlil etish kerak.

Qadimgi Sharq mamlakatlarida jamiyat sekinlik bilan taraqqiy qilib borgan. Buning sababi unda urug'chilik tuzumi qoldiqlari va xususiyatlarining uzoq vaqt saqlanib qolganligidir, shuningdek qadimgi jamoa, avvalo oila jamoasi, keyin esa qishloq jamoasi tartiblarining mustahkam saqlanib qolganligidir⁷. Ayniqsa

⁵V.I. Adiyev. Qadimgi Sharq tarixi. Toshket, 1964.4.

⁶Fomchenko A.P. Qadimgi dunyo tarixidan metodik qo'llanma.T.:O'qituvchi:B.18.

⁷V.I. Adiyev. Qadimgi Sharq tarixi...B.6.

patriarxat (ota urug`i) tartib qoidalari qat`iy amal qilib, amalning o`z xotini va farzandlarini qul qilib sotishga qadar huquqi mavjudligiisbotlaydi.

Qadimgi Sharq dunyosida ilk davlatlar masalaga arxeologik davrlashtirish nuqtayi-nazaridan qaraganda eneolit davrida (mil.av.4-3 ming yillik) yuzaga keldi. Mis –tosh asrida yuzaga kelgandagi (shahar) davlatlar zaminida keyinchalik markazlangan davlatlar shakllandi. Eneolit va bronza (mil.av. 3 ming yillik olish-I minginchi yillika qadar) davri insoniyat tarixida metallurgiya bosqichi boshlanishi, deb qabul qilingan.

Metallurgiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi texnikani bir qadar taraqqiy qildirib, qishloq xo`jaligining va asosiy hunarmandchilikning rivojlanishi uchun keng imkoniyat yaratdi. Chorvachilikning dehqonchilikdan (1-ijtimoiy mehnat taqsimoti) keyin esa hunarmandchilikning qishloq xo`jaligidan ajralib chiqishi hamda hunarmandchilik va qishloq xo`jalik ishlab chiqarish soasida turli tarmoqlarning paydo bo`lishi qo`shimcha yordamchi ish kuchini talab qilgan<sup>8</sup>. Shu bilan birga, ishlab chiqarishning kengayisi bilan kishi o`zining kun kechirishi uchun kerak bo`lganidan ko`ra ko`proq mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo`lgan. Yangi ishchi kuchlaridan foydalanish qo`l kelib qolgan. Shuning uchun urushlarda qo`lga tushirilgan asrlar qil qilina boshlangan. Qullarni eng dastlabki paydo bo`lishi shu tariqa boshlangan. Mulkiy tengsizlik orqasida qishloq jamoalarning kambag`allashib qolgan a`zolari boylardan qarzdor bo`lib, ularning asoratiga tushib qolgan. Qarzlarini to`lashga qurbi yetmagan kambag`allar shaxshan mehnat qilib, o`z qarzlarini uzishga majbur qilinganki, buning natijasida ko`pincha qarzdorlar amalda qil bo`lib qolganlar<sup>9</sup>. Qulchilikning eng muhim manbayi bo`lgan urushlar mulkiy jihatdan tabaqalanishga yordam bergan. Jamiyatning birinchi marta sinflarga, ya`niy quldorlik sinfiga va qullar sinfiga bo`linishi ana shu tariqa vujudga kelgan. Lekin Qadimgi Sharqda quldorlik juda

⁸История деревенного мира. М.: Просвещение; 1986.с.21.

⁹ V.I. Adiyev. Qadimgi Sharq tarixi. B.7.

ham sekinlik bilan rivojlangan, u eng qadimgi ibtidoiy qulchilik bo'lib, ko'pincha uy qulchiligi doirasidan tashqariga chiqmagan.

Antik Gretsiya va antic Rim jamiyatlarida tez rivojlangan va to'la avj olgan qulchilikdan Sharqdagi qulchilik o'zining xuddi shu sekin rivojlanishi bilan farq qilgan qadimgi misrda jamoa jamoa tuzumining sarqitlari to ellinizm davrigacha davom etib kelgan, qadimgi Hindistonda esa bundan ham uzoqroqqa cho'zilgan. Sharq mamlakatlarida asosan ibtidoiy qulchilik ya'ni uy qulchiligi hokum surgan qadimgi sharqda qullar soni uncha ko'p bo'lmagan: qullar bilan bir qatorda qishloq jamoalarining erkin a'zolari ham ko'p bo'lgan balkim shuning uchun ham qulchilik sharqda sekin rivojlangandir. Ushbu bobda qadimgi sharqda qulchilik munosabatlarini ayrim olingan mamlakatlar misolida ko'rib chiqish ko'zlandi.

Milloddan avvalgi 30 ming yillik boshlarida Janubiy Mesopotamiyada har xil tillarda gaplashuvchi qabilalar yashar edi. Janubda tub joy aholi bilan aralashgan shummerlar, Dajla va Ftot vohasining o'rtaqismida esa mahalliy aholi bilan birga akkadlar ham yashar edilar. Ulardan shimolda esa xurrit qabilalari istiqomat qilgan. 4 ming yillikning birinchi yarmida Shummerda Eredu, Ur, Larsa, Uruk, Lagash, Umma, Shuruppak, Isin, Nipp, Kish ulardan shimolda esa Ashshur, Mari, Nineviya va boshqa yirik shahar- davlatlar bor edi. Ularning hammasida ham asosan sug'orma dehqonchilikka asoslangan xo'jalik rivojlangan edi.

Janubiy mesopotamiyada qulchilik endigina shakllanayotgan edi. Urushda asir tushgan odamlar va qarzdor kishilarni qulga aylantirish boshlangan. Ulardan ibodatxona, uy va xo'jalikning barcha sohalarida foydalanilgan. Qullar qul egalari tomonidan tanlanib sotilgan va sotib olingan. Ulardan ech qanday huquq bo'lmagan. Shummer jamiyatidagi aslzodalar, qul egalari, ruhoniylar va boshqalaroliy tabaqa vakillari hisoblangan. Aholining ko'pchiligini mayda ishlab chiqaruvchilar, hunarmandlar, dehqonlar, mayda savdogarlar, askarlar tashkil etgan¹⁰. Yer xususiy egalarining bir necha shakli mavjud bo'lgan. Ularning biri

¹⁰ Avdiev V.I. "Qadimgi sharq tarixi" T.:B.13.

xususiy yerlar bo`lib, ular sotilgan va sotib olingan. Ikkinchisi esa davlat va ibodatxonalar qarashli yerlardir. Mesopotamiyada hamma foydalaniladigan jamoa yerlari ham bo`lgan. Yirik quldorlar jamiyatning oily tabaqasi aslzodalari hisoblangan. O`sha vaqtdagi shahar-davlatlar “en” deb atalgan, uni oily ruhoniylar boshqargan. Shahar davlat boshlig`ini lugan deb ham atashgan. Ularning aholining yuqori tabaqasi orasidan saylangan. Qo`shin qo`mondoni ham bo`lgan¹¹.

Ilk Shummer shahar davlatlari uncha katta bo`lmagan. Eng qadimgi shahar davlatlar qatoriga Eridu, Sippar, Shuruppak va boshqalarni kiritish mumkin. Har bir shahar-davlat o`ziga mustaqil bo`lib, ularning o`z podshosi bo`lgan. Shummerdagi shahar –davlatlar o`rtasida siyosiy hukmronlik qilish uchun ayovsiz janglar bo`lib turar edi. Miloddan avvalgi XVIII asrlarda Kish shahar-davlatdagi kuchaygan. Dastlab Shumerda kish sulolasi podsholari hukmronlik qilishgan. Miloddan avvalgi XX asr oxoridan boshlab Uruk shahar davlatining qudrati oshgan. Gilgamesh davrida Uruk kuchayib, Kish hukmronligidan ozod bo`lgan. Miloddan avvalgi XXVIII-XXIII asrlarda Gilgamesh va uning avlodlari davrida Urukda kuchli qo`shin tuzilib, Lagash, Kish Ur kabi shaharlar Urukka itoat etgan¹².

Qattiq urushlardan so`ng miloddan avvalgi XXV asrda Ur shahar davlati kuchayib, Ur sulolasi vakillari Shumerda hukmronlik qiladilar. Undan keyin bu o`lkadagi Lagash kuchayadi. Podsho Eannatum zamonida butun Shumer Lagash hukmronligiga o`tadi. Eannatum Elam ustidan ham g`alaba qiladi. Mamlakatning Lagash ko`l ostida birlashtirilishi xo`jalikning rivojlanishiga yordam bergan bo`lsa ham, miloddan avvalgi XXVI asr oxoriga kelib mamlakatdagi tinimsiz urush, og`ir soliqlardan aholining noroziligi kuchaygan. Natijada Lagashda davlat to`ntarishi bo`lib, hokimiyat tepkasiga Urukning keladi (2318-2312). U Lagashda 6 yil podsholik qilib, ba`zi isohotlar o`tkazib, aholiga ancha engilliklar bergan va o`z mavqeini mustahkamlab, olgan. Lekin Lagashning ravnaqi uzoq davom etmagan. Miloddan avvalgi XXV asr oxirida Uruk shahar davlati

¹¹ Крфмер А.И. История начинается Шуммера. М.: Прогресс,-1989.Б.45.

¹²Avdiev V.I. “Qadimgisharqtarixi” T.:B.14.

kuhaygan va butun Shummer ustidan hukmronlik qilgan. Uruinumgin podsholigining so`nggi yilida Umma shahar davlat hokimi Lugal zaggisi Lagashga bostirib kirgan, uni vayron qilgan, boyliklarini talagan. Ur, Uruk, Larsa, Adab, Nushur shahar davlatlarni o`ziga itoat ettirib, Shummer podsholigini tashkil etgan. Lugal-zaggisi davrida Shummer bir muncha ravnaq topgan. Ammo Shummer podsholigining mustaqilligi uzoq davom etmagan. Akkادلarning hujumi uni barbod qilgan.

Mamlakat janubida yashagan shummerlar bilan shimolda yashagan semitlar o`rtasida qonli urushlar davom etgan. Uzoq davom etgan janglar natijasida semitlar g`olib chiqqan va Akkad davlatini tuzganlar. Bu davlatning asoschisi o`z davrining yirik siyosiy arbobi Sargon I.(2316-2261) edi. O`sha davrdan qolgan afsonalarda Sargonning tashlandiq bola bo`lganligi aytiladi. Hikoyada aytilisicha, uning onasi kambag`al bir ayol bo`lgan. U go`dak o`g`lini boqa olmay, qamishdan yasalgan savatga solib Frot daryosi bo`yiga tashlab ketgan. Akki degan suv tashuvchimeshkop uni topib olib tarbiya qilgan. Ma`buda Ishtar voyaga yetgan Sargonni yaxshi ko`rib qolib, uni Akkadga podsho qilib qo`ygan. Sargon (haqiqiy podsho degani) dastlab Akkadda o`z hokimiyatini olgach, yanada kuchli qo`shin tuzib, Kishni bosib olgan. O`zini “Qish podshosi” va “Akkad podshosi” deb e`lon qilgan¹³.

Sargon II Shummer qo`shinlari ustiga qo`shin tortib, Lugal-zagissi va uni qo`llab-quvvatlagan 50 hukumdorni ham tor-mor etgan. Lugal-zaggisini asir qilib Nishurga keltirgan va uni xudo Enlila sharafiga qurbon qilgan. Sargon II butun Shummerni o`ziga qaratib, Elamga qo`shin tortib, uning bir qancha shaharlarini bosib olgan. Fors qo`ltig`ida ham o`z hokimiyatini mustahkamlagan.

Sargon II navbatdagi hujumlarini Akkadning shimol va shimoli g`arbidagi o`lkalariga qaratgan. Uning qo`shinlari Suriya, Falastinni bosib olib, O`rta yer dengizi sohillariga chiqqan. Sargon II Elam, butun Mesopotamiya va Old Osiyoni

¹³Avdiev V.I. “Qadimgi sharq tarixi” T.:B.14.

o`z ichiga olgan g`oyat katta harbiy davlat barpo etib, “o`zini to`rt iqlim podshosi” deb e`lon qilgan. Bu Janubiy-G`arbiy Osiyodagi eng yirik dastlabki quldorlik davlat edi.

Sargon II 155 yil u saltanatning podshosi bo'lib turgan. Bu davrda dexkonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq ancha rivoj topgan. Yirik sug'orish inshootlari qurilgan, ayniqsa savdo-sotiqqa keng yo'l ochib berilgan. Ammo Sargon II podsholigining oxirlarida Mesopotamiyada ham, boshqa o'lkaladagidek, noroziliklar kuchayib, qo'zg'alonlar boshlangan. Sargon II qo'shinlari bu qo'zg'alonlarni qiyinchilik bilan bostirganlar.

Sargon II vafotidan keyin uning taxtiga vorislari Rimush, Manishtush, Karamsin va boshqalar (2261-2200) o`tirib davlatni boshqaganlar. Rimush qo'zg'alon ko'targan Shumer shaharlari va Elam ustiga bir necha bor qo'shin tortgan. U qo'zg'alonni bostirib, qo'zg'alonchilardan shavqatsizlik bilan o'ch olgan. Ularni qaytadan o'ziga bo'ysundirgan. U Akkadning anada ravnaq topishiga erishgan. Rimush o'z saroyidagi fitnachilar tomonidan o'ldirilgan.

Rimushning vafotidan keyin taxtga uning ukasi Manishtushu o'tirgan. U ham mustaqillik uchun kurash boshlagan qo'zg'alonchilarni tor-mor qilgan. U Shumer va Elamdai ruhoniylar aslzodalarga katta –katta xadyalar berib, ularni o'ziga qaratib olgan. Manishtush Akkad va Shumer aslzodalariga va o'z askarlariga yerlar bo'lib bergan. Shu yo'l bilan markaziy xokimiyatni mustaxkamni mustaxkamlab olishga harakat qilgan. U ham fitnachilar tomonidan o'ldirilgan.

Sargoniylardan chiqqan so'nggi podsho Shaokallisharri davrida mamlakatning turli burchaklarida isyonlar yana kuchaygan. Mesopotamiyaga shamoli-g'arbdan amoriylar, janubi-sharqdan elamliklar bostirib kirganlar. Sharkalisharri shiddatli janglardan so'ng o'z dushmanlari ustidan g'alaba qozongan. Ammo shu davrda Zagros tog'lari ortida yashovchi guteylar Mesopotamiyaga bostirib kirib, g'olib chiqqanlar. Shu bilan surgoniylar saltanati yemirilgan va qulagan.

Milloddan avvalgi XXI asrning oxiri- XXII asrning boshlarida sargoniylar saltanati kuchsizlangach, guteylar Mesopotamiyaga bostirib kirib, uni bosib oladilar va talaydilar. Ular bu mamlakatni Shumer va Akkad amaldorlari orqali boshqarganlar. Ularning biri Lagash hokimi Gedua bo'lib, u Shumerni guteylar nomidan 20 yil boshqargan. Guteylar Mesopotamiyada 125 yil xukm surganlar va ularning madaniyatini qabul qilganlar¹⁴.

Milloddan avvalgi 2 ming yillik boshlarida Mesopotamiyaga shimoli-g'abdan amoriy qabilalri bostirib kirganlar va uni ishg'ol qilganlar. Ular Larsa, Isin, Mari, Ashshur, Eshkunna va Bobil kabi mustaqil davlatlarning hokimlari bo'lib olganlar. Mesopotamiyada xukumron bo'lish uchun ular bir-birlari bilan qonli urushlar olib borganlar. Bu urushlarda Bobil podsholigi g'olib chiqib, amoriylar sulolasiga asos solingan. Sulola asoschisi Sumuabum bo'lgan. Bu sulola vakillari milloddan avvalgi 1894-1595 yillar orasida Bobil podsholigida xukumronlik qilganlar. Bu tarixda Qadimgi Bobil podsholigi deb nom olgan. Ushbu davlat poytaxti Bobil nomi bilan atalgan, podshosi Rimsin (1822-1763) Shummer shaharlarini bosib olib, Larsani o'zining tayanch istexkomiga aylantirgan. U Shummerda kanallarqazdirib, xashamatli ibodatxonalarga qurdirgan. Ibodatxonalarga Shummer va Elam xudolarining mis va oltindan ishlangan haykallarini qo'ydirgan. Bobil podsholigi Hamurappi davrida (1792-1750) ravnaq topgan. U butan daryo oralig'ini birlashtirib, yirik va kuchli davlat tuzish uchun matonat bilan kurash olib borgan. Hamurappi Elam podshosi Rimsin bilan shiddatli kurash olib borib, uni mag'lubiyatga uchatgan. Shummer ham o'z podsholigiga qo'shib olgan. U dastlab Mari podshosi Zimrilim bilan ittifoq bo'lib, Shimoliy Mesopotamiya shaharlarini istilo qilib, Bobil tarkibiga qo'shib olgan. Milloddan avvalgi 1759 yilda Hamurappi sobiq ittifoqchisi Zimrilim qo'shinlarini yengib Marini ham bosib olgan. Ko'p o'tmay Zimrilim Hamurappiga qarshi qo'zg'alon ko'tgan. Hamurappi Mari ustiga qo'shin tortib, uni ikkinchi marta ishg'ol qilgan. Shahar devorlari buzib

¹⁴Avdiev V.I. "Qadimgi sharq tarixi" T.:1964.-B.15.

tashlanib, Mari hokimlai saroyi yoqib yuborilgan. U ustalik bilan butun Mesopotamiyani o'ziga itoat qildirib, qudratli Bobil podsholigini tashkil etgan. Hamurappi davrida Mesopotamiyada dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik, xususan savdo-sotiq ishlari g'oyatda rivoj topgan. Bu davrda mamlakatda katta - katta sug'orishinshootlari, ibodatxonalar va muxtasham saroylar qurilgan. Hamurappi vafotidan keyin Bobil taxtiga uning o'g'li Samsuilun (1749-1712) o'tirgan¹⁵.

Bobil xudo darvozasi Mesopotamiyaning qoq o'rtasida majla va Frot daryolari bir-biriga yaqinlashib kelgan yerda joylashgan bo'lib, u Kichik Osiyo va Kavkaz ortidan Fors qo'ltig'iga qarab va Suiya qirg'oqlaridan Eron yassi tog'ligiga qarab ketgan muhim savdo yo'llari tutashgan yerda bo'lgan. Eramizdan avvalgi uch ming yillikning oxirlarida amoriylarning ko'pdan- ko'p semit qabilalari Mesopotamiyada kirib Bobilni o'zlariga markaz qilganlar. Domal podsholigi Hamurappi davrida Hamurappi yirik davlat tuzib, bu davlatni o'zi tuzgan qonunlar asosida boshqargan. Bu tarixda Hamurappi qonunlari deb atalgan. Podshoh Hamurappining ba'zalt ustunga arxaik mixxat bilan yozilgan mashhur qonunlari to'plami Bobil podsholigining xo'jalik va ijtimoiy tuzumini o'rganish uchun muhim manbadir. Ustunning yuqori qismida taxtda o'tirgan quyosh xudosi Shamash oldida tantanali suratda turgan podsho Hamurappi tasvirlangan. Ustunning boshqa hamma joyi 247 moddadan iborat qonunlar to'plamining mixxatda yozilgan matni bilan band qilingan. 35 modda yozilgan 5 ta usunchadagi matn kirib tashlangan, buni shu ustunchalani o'lja qilib Suzaga olib ketgan Elam istilochisi qilgan bo'lsa kerak.

Bu kodeksning boshqa nusxalari ham topilganligi tufayli uning qirqib tashlangan tekstini ham tiklash mumkin¹⁶. Hamurappi kodeksi Bobil qonunchiligiga kuchli ta'sir ko'rsatgan Qadimgi Shummer qonunlarini yanada rivojlantirgan va ularni ma'lum bir tartibga solgan. Hamurappi qonunlari to'plami

¹⁵Avdiev V.I. "Qadimgi sharq tarixi" T.:1964.-B.16.

¹⁶ Законы Хаммураппи Христоматия по истории Древнего Востока. М.: Просвещение. 1963 йил. -с.15.

Shummer sud xukmlariga qaraganda ancha sistemali tuzilgan va unda qonun chiqaruvchining mazmun jixatdan bir-biriga yaqin bo'lgan moddlarini bir guruh qilib birlashtirishga intilganligi ochiq ko'rinib turadi. Mazkur to'plam uch qismdan iborat bo'lgan:

1. Kirish qismi
2. Qonunlar qismi
3. Xulosa qismi

Kirish qismida qonunlarni chiqarishdan asosiy maqsad mamlakatda adolat o'rnatishdir, deb ko'rsatilgan. Unda podsho ulug'lanib ko'klarga ko'tarilgan to'plamning o'ta, asosiy qismida jinoiy ishlarga huquqi, sud ishlarini yuritishga, xususiy mulk huquqning bo'linishiga, jangchilar xuquqiga oid moddalar birma-bir ko'rsatib o'tilgan. Ayrim moddalarda ko'chmas mulkka egalik qilish huquqlari to'g'risida savdo-sotiq ishlari, garovga qo'yish va olish huquqi, oilaviy xukum to'g'risida, o'z-o'zini mayib qilish, ish kuchini yollash va qulchilik to'g'risida gapirilgan¹⁷.

To'plamning xulosa qismida podshox halq oldida qigan xizmatlarini birma-bir sanab o'tib, o'zidan keyin uning qonunlarini ado etuvchi podsholarga oq fotiha bergan va bu qonunlarga rioya qiladigan yoki uni bekor qilishga jur'at etganlani qahr bilan la'natlagan .

Hamurappi zamoniga oid hujjatlar va asosan uning qonunlar to'plami mamlakat xo'jalik hayotining umumiy manzarasini bir qadar tiklashga imkon bergan. Hamurappi davridagi qul va qulchilik masalalari to'g'risida to'xtalib o'tsak. Xufiya (yashirincha) qullikning eng qadimgi turari tarkib topgan patriarxal oila xali o'sha vaqtda katta ahamiyatga ega bo'lmagan hamda shunga bog'liq ravishda zulm qilish va xukumronlikning eng qadimgi shamai vujudga kelgan. Patriarxal

¹⁷Уша жойда Б.20.

oilada ota va er doimo xo'jayin hisoblangan va oilaning barcha a'zolari bu xo'jayinga so'zsiz itoat qilishga majbur bo'lgan¹⁸.

Ota va er o'z oilasining barcha a'zolaiga nisbatan tug'ma quldor huquqiga ega bo'lgan. Ya'ni ota va erga boshqa oila a'zolari qul sifatida bo'lganlar ko'p xotin olish odati xotinni xor qilib qo'ygan¹⁹ bu albatta oilalardagi qulchilik bo'lib u qonunlar asosida belgilab berilgan ya'ni, qonunlarga ko'ra er "xo'jayin" (belashatim) bo'lgan, xotin erining izmida bo'lib, er xotinni olishda qaynotaga ma'lum haq to'lab sotib olgan va xotin erining cho'risi hisoblangan Hamurappi kodeksining 129 moddasiga ko'ra: Er-xotin va vafodorligi buzilgan taqdirda erga beriladigan jazo bilan xotinga beriladigan jazo farq qilgan ya'ni eri bilan bir uyda yashab, eriga vafosizlik qilsa, eri xohlasa ketishi mumkin, u hech qanday ayrilik pulini bermasligi ham va boshqa xotinni olib, uni qo'yib yubormasligi ham mumkin, aks xolda u qulga aylanadi ya'ni qullardek yashaydi.132 moddasida esa: agar er vafodorlikni buzsa, xotin o'z sepinini olib otasining uyiga qaytib ketishi mumkin bo'lgan, ammo xotin vafodorlikni buzib qo'ysa, unday xotinni suvga tashlab cho'ktirish lozim bo'lgan²⁰.

Nikoh ahdida agar xotin o'z eridan yuz o'g'irsa, er xotiniga qullik tamg'asini bosib, uni sotib yuborish huquqiga ega bo'lgan xotinning mol-mulk huquqi cheklanib qo'yilgan. Beva qolgan xotin o'z mol- mulkiga o'zi batamom xujayinlik qila olmagan. Qonun chiqaruvchi har qanday yo'llar bilan oila mulklarini mumkin qadar bir oila qo'lida saqlanib qolishga tirishgan qonunlarda ayollarga o'z mulkini ajratib olishga xaqsiz bo'lgan, chunki bu o'g'illar otasi o'lgandan so'ng bolalar merosi hisoblangan va mkrosining katta ulushi katta o'g'ilga tekkan ba'zi qonunlarda biz bolalarni qul qilib sotib yuborish hodisalarini ham ko'ramiz bir xujjatda Shamash-Dajyan degan bir olam butun oila a'zolarini hamda o'ziga qarashli erkak va ayol qullarni qarzi badaliga sotib yuboranligi aytiladi. Shamash

¹⁸Уша жойда.-Б.21.

¹⁹ Законы Хаммураппи Христоматия по истроии Деревного Востока. М.:Просвещение.1963 йил.-с.15.

²⁰Уша адабиёт.Б.27.

Dayyan faqat shu yo'l bilangina o'zining shaxsiy erkinligini saqlab qolgan²¹. Bola otaning mulki hisoblangan 117 moddada: agar kimning qarzi bo'lsa uning o'g'li yoki qizi uch yil qul qilinishi kerak- to'rtinchi yili ular ozod qilinishi kerak, deb aytilgan. Ko'pincha qullardan bo'lgan bolalarga meros tegmagan. 170 moddada: Agar kimning xotinidan bolasi bo'lsa, uning qulidan ham bolasi bo'lsa, otasi bolalarga qo'ldan bo'lgan bolalarini “mening bolalarim” desa, otasi o'lgandan so'ng uning merosini ikkala bolalari ham oladi, lekin xotinining bolasi birinchi bo'lib merosni oladi.

171 moddasida esa : Agar hayoti davomida ota quldan bo'lgan bollarini “mening bolam” demasa, quling bolalariga hech qanday meros tegmaydi, faqatgina qul va bolalari ozodlikka chiqarilishi mumkin qo'llar ko'pincha kumishga almashtirgan. Hammasidan ham ko'rinib turibdiki otasning huquqi baland ya'niy, u tug'ma quldorlik. Qadimgi Sharqda bo'lgan Bobil tarixiga oid xujjatlarda aks etgan oila qulchiligining xususiyatlari ana shulardir. Bu qulchilik ancha keyingi vaqtda qulchilik ko'rinishlaridan ibtidoiyligi va uncha rivojlanmaganligi bilan farq qilgan. Qarzdorlik orqasida asoratga tushish bu davridagi qulchilikning boshqa manbai bo'lgan. Dehqonlar yerga urug'ga va quliga hunarmandlar xom-ashyoga, mayda savdogarlar bo'lsa tovarlarga muxtoj bo'lgan. Bu kishilar odatda yigirma foizdan to o'ttiz uch foizgacha to'lash sharti bilan qarz olganlar. Galla qarz olinganda odatda 1 yilda 30 foiz pul qarz olinganda esa 20 foiz to'langan. Ayrim kishilar ham, katta boylik to'plagan ibodatxonaar ham qarz berganlar. Qarzdorar olgan qarzlarini va bu qarzlar foizini o'z vaqtida to'lash uchun maxsus garovga qo'yib, ba'zan ko'chmas mulk masalan, uylarni kuyib, kafolatga berishari yoki 3 yoki bir odamni kafil qilishlari lozim bo'lgan. Kafillik bilan berilgan qarz o'z vaqtida qaytaib berilmasa ma'suliyat kafil bo'lgan odam bo'lgan kishi qarzini to'lashga qurbi yetmagan qarzdorni asoratga solishga xaqli bo'lgan. So'nggi mol-mulkidan ajrab, qul bo'lib qolish oldida turgan kambag'allar ham bo'lgan. Lekin qonunlarda uning

²¹В.И.Авдиев “Кадимги Шарқ тарихи”...Б.45.

oilasi ma'lum vaqtda qul qilingan, keyin ozod qilinganligi aytilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, qarzdorlar butunlay qulga aylanmaganlar.

Qarzdorning qarz badaliga berilgan o'g'lini qarz beruvchi o'zboshimchalik va shavqatsiz muomila qilmasligi kerak, u qonun bilan qo'riqlangan. 116 moddasida: Erkin kishining qarzi qarz badaliga qarz beruvchi tomonidan garovga olingan va ishlab berib, otasining qarzini uzushga majbur bo'lgan o'g'il qarz beruvchining uyida uning dastidan yoki yomon qarashi natijasida o'lib qolguday bo'lsa, u holda qarz berganning o'g'li ham o'ldirilishi lozim bo'lgan, agar u qul bo'lsa, unda 1/3 gramm kumush berishi shart bo'lgan. Demak qonunlardan shu aniq bo'ldiki, qul o'ldirilsa, qulning egasi ham qul bergan. 117 moddasida esa: agar qul o'z ajali bilan o'lsa, ya'ni u garovda bo'lsa, unda pul to'lanmagan, qasddan o'ldirilsa, unda ishlagan kishilaning o'g'li o'ldirilgan²². Bobilda qullar mexnatidan keng foydalanilgan qulning narxi arzon bo'lgan. Qulning narxi yollab olingan xo'kiz narxiga ya'ni 168,3 gramm kumushga teng bo'lgan. Qullarga tovar- buyum deb qaraganlar, ulani sotish ayribosh qilish, tortiq qilish meos qilib qoldirish mumkin bo'lgan. Agarda qul mayib qilib qo'yilsa yoki aybdor buning uchun qul egasiga uning bahosini to'lashi lozim yoki o'rniga qul berishi kerak bo'lgan. Hamurappi qonunlarining bir qancha moddalari faqat bir maqsadni quldorlarning manfaatini himoya qilishni nazarda tutgan. 22 moddada: agar kimniki qul yoki cho'rini o'g'irlasa, u o'ldirilishi kerak. 16 moddada esa: agar kimki qochoq qulni yashirsa, u o'ldirilishi kerak, agar qul qochib ketsa, quldor davlat xokimiyatiga qochgan qulni tutish va qaytarib berishini so'rab, hamma vaqt murojaat qila olganligi haqida aytilgan.

Birovning qulini yollab ishlatan odam qulidan qul qochib ketgan taqdirda u zararni qul egasiga to'lashga majbur bo'lgan. Qulni gaovga olish to'g'risid ham Hamurappi qonunlarida aytilgan ya'ni, qulni garovga qo'ygan vaqtda ham garovga olgan odam xuddi shunday javobgar bo'lgan.

²²Законы Хаммурапи. Хрестоматия.С.205.

Qullari oilalari va oila qurishi haqidagi qonunlari ham uchramiz. 175 moddasida ya'ni: Agar saroy yoki mushkenum quli biror to'la huquqli kishini qizini xotinlikka olsa, ularni farzandlari bo'lsa, ayolning bolalariga qullardek muomala qilinmaydi. 176 moddada esa: Agar qul saroy yoki birovning quli bo'lsa u to'la huquqli kishini xotinlikka olsa, qiz otasining uyidan ketgandan so'ng, qul bilan yashasa, agar qul o'lsa, unda qulning mol-mulkining yarmi xo'jayiniga tegishli yarmi ayol va uning bolalariga tegishli bo'lgan, deb aytilgan. Hamurappi qonunlarida qul va xo'jayin muomilasi haqida ham ko'rsatilgan. 182 moddasida: Agar qul o'z xo'jayiniga "siz mening xo'jayinim emassiz" desa, qulning qulog'i kesilgan. O'jarlik qilgan qulning ham qulog'i kesilgan. O'sha davrda qullarga tamg'a bo'lgan, xo'jayinlar o'z qullarini tamg'asidan tanib olishgan, agar kimki qulning tamg'asini kesib tashlasa, uning barmoqlari kesilgan. 205 moddasida yoki: Agar biror bir kishining quli erkin odamning yuziga bir shapaloq ursa, qulning qulog'i kesilishi lozim bo'lgan.

Hamurappi kodekslarida deyarli ko'pida ayniqsa qullarga tan jazosi berilgan. Demak biz yuqorida Hamurappi kodekslari bo'yicha qullarni oilaviy hayoti, mehnat tarzini qonunlarda qay darajada ifoda etilganligi bilan tanishdik. Yuqoridagilardan shu aniq bo'ldiki, Hamurappi eramizdan avvalgi 1792-1750 yillarda podsholik qilgan. Uning podsholik davrida katta bir xududni birlashtirdi va quldorlik davlatini barpo qildi.

Nima asosida ushbu Babil davlati gullab yashnadi yoki Hamurappi davrida boshqa davlatlarga tobe bo'lmadi. Balkim bunga sabab uning moxir sarkarda, davlat arbobi bo'lishidadir.

Hamurappi qonunlari o'sha davr uchun muhim manba bo'lgan ayniqsa, davlatni boshqarish, uni saqlash masalasida qonunlar garchi 247 modda bo'lsada lekin hayotning hamma sohalarini o'ziga mujassam qilgan: Oilaviy munosabatlar, sud ishlari, qarzdorlik munosabatlari, merosni taqsimlash va nihoyat qulchilik masalalarini qamrab olgan. Qonunlar o'sha davrda shunchaki qonunligicha qolib ketmagan, ular qattiq amal qilgan. Chunki shunday bo'lmaganda edi o'sha davrda

Bobil davlati iqtisodiyoti rivojlanmagan, eng kuchli va qudratli davlat bo'la olmas edi²³. Aksincha to Hamurappi vafotigacha Bobil davlati sharq mamlakatlari ichida eng kuchli qudratli davlatga aylandiki bunda Hamurappi va uning qonunlarining roli muhim albatta. Oddiy bir misol: Hamurappi davlatida zaiflashtirgan sotsial ziddiyatlarni yumshatish, sudxo'rlik, zo'ravonlik keltirib chiqargan xo'jalik soxasidagi qiyinchiliklarga barham berish maqsadida qarzni qaytarish muddatini cheklab qo'ydi va qarzdorlarni qarz olganlarningnohaq jabrlaridan himoya qiladi. Bu holat davlatni rivojlanishiga katta ta'sir qilishi mumkin, ayniqsa sudxo'rlik maslasida.

Ushbu qonunlar to'plami 1901-1902 yilda fransuz arxeologlari ekspeditsiyasi tomonidan Elamdan topilgan. Hozirda Luvra shahrida saqlanmoqda²⁴.

Qonunlar oxirida shunday deyilgan: “Men, Xammurappi, adolatli podshodirman, menga qonunlarni quyosh xudosining o'zi yuborgan, mening so'zlarim bebaxo so'zlar, ishlarim tengi yo'q ishlardir”, degan so'zlar bilan tugatilgan. Bu tarixdagi”Xamurappi qonunlaridir”.

Umuman olganda Xammurappi qonunlar sistemasi o'sha davr nuqtayi nazardanolganda eng muhi, davlatni boshqarish idora etish quroli bo'lib xizmat qilgan.

Bobil podsholigi. Bobil xudolar darvozasi. II- ming yillikda Bobol podsholigi Mesopotamiya janubidagi eng yirik qudratli davlatga aylandi. Bobil qulay geografik o'ringa ega bo'lib, Frot va Dajla daryolarning o'zanlari bir-biriga yaqinlashib ketadigan hududda joylashgandi. Kemalarda turli mahsulotlar bilan suzib kelgan savdogarlar bu shaharga qo'nib o'tishar edi. “Bobil ” so'zining o'zi esa “xudolar darvozasi” degan ma'noni anglatadi. Bobil shahrida ajoyib saroylar, muhtasham ibodatxonalar bo'lgan. Bobilning bosh ko'chasi g'alaba ilohasi Ishtar

²³Законы Хаммураппи, Прак...с.26.

²⁴V.I.Avdiev. Qadimgi sharq tarixi.B.92.

darvozasidan boshlangan. Bobil davlatida dehqonchilik, hunarmandchilik, ishlab chiqarish va savdo-sotiq rivojlangan. Ammo urushlar bunga xalaqit berardi.

Miloddan avvalgi XVIII asrda (mil.avv.1792-1750 yillar) Bobil podshosi Xammurapi bilan Mesopotamiyani yagona davlatga birlashtirishga muvaffaq bo`ladi. XAmurapi hukmronligi davrida Bobil eng qudratli davlatga aylanadi.

Xammurapi tarixida qonunlar tuzuvchi hukmdor sifatida nom qoldirgan. Xammurapi qonunlari hajmi jihatidan, hayotning har bir tomonlarini qamrab olishi bilan ilgari mavjud bo`lgan barcha qonunlardan ustunlik qiladi. Xammurapi qonunlari uchun –badavlat va qashshoq kishilar uchun birdek bo`lgan. Qonunlarning matnlari mamlakatning barcha shaharlarida o`rnatilgan tosh ustunlarga yozib qo`yilardi.

Xammurapi qonunlari qat`iyligi bilan kishini lol qoldiradi. Xususan, shifokor amalga oshirgan jarrohlik muolajasi natijasida bemor bevaqt vafot etsa, shifokorning qo`llari kesib tashlanishi shart bo`lgan. Mabodo binokor qurgan uy to`satdan qulab, biror kishini bosib qolsa, binokor qat`l etilishi lozim bo`lgan, qarzni vaqtida qaytarmagan kishi o`z oila a`zolarini qarz bergan kishiga uch yil muddatga qulikka berishi shart bo`lgan. Mabodo ayblanuvchining ko`zlariga jarohat yetgan bo`lsa, o`zi ham shunday jazolanishi, ko`zlariga jarohat yetkazilishi shart bo`lgan. Yong`in mahalida o`g`rilik ustida qo`lga tushgan kimsa o`sha zahoti olovga otilgan. Qulf-buzar o`g`ri esa bundan ham qattiqroq jazoga mahkum etilgan: u o`zganing mulkiga tajovuz qilgan joyida o`ldirilgan va o`sha yerning o`zida ko`milib yuborilgan.

Xammurapi qonunlari nomigagina podshoning qarori bo`lmasdan, xudolar xohish irodasi sifatida talqin etilgan, shuning uchun ham ularni so`zsiz og`ishmasdan bajarish talab qilinardi. Qat`iyligi va ayovsizligiga qaramay, Xammurapi qonunlari jamiyat rivojiga kata imkoniyat taratib berdi, negaki talon-taroj, o`g`rilik va davlat mulkini o`marish kabi jinoyatlar deyarli sodir etilmasdi.

Xammurapi deyarli o'ttiz yil davomida qo'shni mamlakatlarni o'ziga bo'sundirish uchun tinimsiz urushlar olib boradi. Xammurapi vafotidan keyin tog'lik kassitlar qabilasi shaharni bosib oladi. Kassitlar bosqini Bobilning inqiroziga sabab bo'ladi, uzoq davom etgan inqirozdan so'ng, miloddan avvalgi VII asrda Yangi Bobil podsholigi vujudga kelishi bilan, Bobil qayta yuksaladi.

Navuxodonosor II hukumronligi davrida Yangi Bobil podsholigi o'z ravnaqining cho'qqisiga erishgan. Bu hukumdor Misrni Yangi Bobil podsholigiga qo'shib oladi, Iyerusalim (Quddus)ni vayron qilib tashlaydi, Bobilni esa mustahkam qal'aga aylantiradi. Navuxodonosor II turar joy binolari va mudofaa devorlari qurilishida pishgan g'isht ishlatish to'g'risida farmon beradi. U hukumronlik qilgan davrda Bobil shahrining sakkizta darvozasi bo'lgan, ulardan har biri mamlakat bosh xudolaridan birining nomi bilan atalgan. Ayniqsa, iloha ishtarnomidagi darvoza chiroyli va nafis bo'lib, afsonaviy hayvonlar tasviri tushirilgan niliy naqshinkor toshtaxtachalar bilan bezatilgan. Qadimgi forslar lashkari mil.avv.539- yilda Bobilga bostirib kiradi. Forslar shaharni zabt etadilar. Shu paytdan boshlab Yangi Bobil podsholigi Fors davlati tarkibiga kiradi. Forslarni bobildan Makedoniyalik Aleksandr haydab chiqardi. Uning vafotidan so'ng Bobil Slavkiylar davlati tarkibiga kirdi.

Shumer va Akkad Bobil madaniyatining eng qadimiy o'choqlari edi. Jahondagi eng qadimiy yozuvlardan biri bo'lmish Shumer mixxati dastavval "suv", "quyosh" va boshqa alohida so'zlarni anglatgan rasmlardan iborat bo'lgan.

Hukumdorlar saroylar va ibodatxonalarda zodagonlar va badavlat odamlar oilalarining farzandlari ta'lim oladigan maktablar tashkil qilingan edi. O'quvchilar nam joy loy taxtachalarga suyak va yog'ochdan yasalgan tayoqchalar bilan yozganlar. Loy taxtachalar avval oftobda quritilgan, so'ngra xumdonlarda pishirilgan. Bu taxtachalar ilk kitoblar bo'lib, o'quvchilar asotirlar va afsonalarni ko'chirib yozishgan, o'simliklar, qushlar, hayvonlar va qurt-qumusqalar nomlari qayt etilgan ro'yxatlar tuzishgan. Loy taxtachalarda mamlakatlar, shaharlar va qishloqlar nomlari ham sanab o'tilgan.

Shumerlar sanoq tizimi, quyosh va oy taqvimlarini ham yaratadilar. Quyosh yili davomiyligi shumerlar tomonidan 365 kun. Oy yili esa 354 kun etib belgilangan. Shumerlik va bobillik kohinlar- munajjimlar astronomiyaga oid bilimlarga ega bo`lishgan. Eng qadimgi rasadxonalar baland, ko`pzinali ibodatxonalar- zikkuratlar yuqorisidagi maydonchada barpo etilgan.

Mil.avv.3-ming yillijdanoq Mesopotamiyada turli-tuman dori-darmonlarni tayyorlash bo`yicha dasturil amal tuzilgan.

Geografiya sohasidagi bilimlar shumerliklar va bobilliklarga kemalarda dengiz bo`ylab suzishga imkoniyat yaratib bergan.

Olam yaratilishi haqidagi eng qadimiy asotirlardan biri Mesopotamiyada yaratilgan.

I.II. O`rta Ossuriya qonunlari bo`yicha qadimgi Ossuriyada qulchilik

Ossuriya Tigr Dajla daryosining yuqori oqimi bo`ylab cho`zilib ketgan kichik hududlarni egallagan uning yerlari janubdan Kuy zab daryosining quyi oqimidan tortib sarqda zagr tog`larigacha hamda shimoliy g`arbda Zagros tog`larigacha cho`zili brogan Ossuriyaning g`arb tomonidan bepayon Suriya Messapotamiya cho`li boshlanib, sinjar tog`lari bu cho`lning shimoliy qismini kesib o`tgan. Ossuriya hududining shimoliy qismi esa bora-bora arman tog`lariga tutashib ketgan Ossuriyani o`rab turgan cho`l va tog`larda o`simliklar juda oz o`sgan. Bu yerlarda yashovchi aholi qadim zamonlardan beri chorvachilik bilan shug`ullangan. Qadimgi ossuriyaning haydalanadigan yer maydoni 12000 kv/km dan oshmagan. Juda qadim zamonlardan ehtimol eramizdan avvalgi 56-4 ming yilliklardan buyon Ossuriya hududida Subariy qabilalari yashagan. Subariya qabilalari old osiyoning shimoliy qismida azaldan yashab kelganlar. Bu qabilalar o`zlarining tili, tashqi qiyofasi, madaniy darajasi va tarixiy o`tmishlari jihatdan misopatamiyaning shimoliy g`arbida hamda shimoliy suriyada yashagan xurritlarga kavkaz ortidagi urartularga va tigrning sharq tomonida yashagan boshqa qabilalarga juda yaqin bo`lgan²⁵.

Milloddan avvalgi XX-XVIII asrlardan boshlab ossuriya ancha mustahkamlanib bo`lgan qo`shni viloyatlarga istelochilik yurushchilari boshlagan. Ossuriya davlatining nomi urushqoq ossuriya qabilalaridan olingan.

Ossuriya qo`shinlari janubdan fors qo`ltig`iga g`arbdan kichik osiyo va o`rta yer dengizi sohilidagi boy mamlakatlar ustiga yurish qilganlar. Ossurlar u yerlarda o`z koloniyalarini(manzilgohlarni) tashkil etganlar. Xammurapi

²⁵V.I.Avdiev. Qadimgi sharq tarixi.B.475.

davrida Ossuriya bobil podshohligiga qaram bo'lgan.²⁶ Milloddan avvalgi XVI-XV asrlarida Ossuriya Mitani davlatining asosratiga tushib qolgan. Milloddan avvalgi XV-XIV asrlarda Ossuriya davlati kuchayib mustaqil tashqi siyosat boshlagan Ossuriya Mitanni asoratidan qutulib, G'arbdagi qo'shnisi hisobiga o'z yerlarini kengaytirib olgan. Ossuriya podshohligi Salomansar I davrida ayniqsa, rivojlanib yuksalish bosqichiga kirgan.²⁷ Ossuriyada asosan Ossuriya qonulari asosida podshohlik ishlari olib borgan. Ossur yozuvchilari orasida uchragan birdan-bir yerli yuridik hujjat Ossuriya qonunlari deb atalgan bo'lib, yoki aniq qilib aytganda, bu hujjat sud ishlariga oid to'plamning bir qismidir. Bu to'plamning 79 moddasidan 51 tasi oila huquqiga oid bo'lib, u eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillikning taxminan o'rtalarida tuzulganligi haqida manbalarda ma'lumot keltiriladi. Bu to'plam Ossuriyaning qadimgi poytaxti Ashur shahri xatrobalari ichidan topilgan bugungi Iroq respublikasi yaqinida hozirda ushbu shahar bo'lib o'rta Ossur qo'shinlari esa 1903-1914 yillarda arxeologik qazishmalarida topilgan.²⁸ Bu qonunlar Ossuriya tarixini o'rganishning muhim manbai bo'lib qadimgi Ossurlarning iqtisodiy va ijtimoiy tuzumini imkon qadar oydinlashtirib beradi.

Qonunlarni asosanko'p moddalari oilaviy munosabatlarga bag'ishlangan bo'lib, qolgan qismida yer egaligi, qarz olish va uni qaytarish, fuqarolar huquqlari, haqida bayon qilinadi. Biz endi ko'proq qulchilik masalalariga to'xtalib o'tamiz²⁹.

Savdo-sotiq taraqqiyoti harbiy ishning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Xom-ashyoga boy rayonlarni va qadimgi savdo-sotiq yo'llarini bostirib olish kuchli harbiy qo'shin tashkil qilishni talab etadi. Qo'shni mamlakatlarga qilingan harbiy yurishlar vaqtida ko'pgina asrlar

²⁶ Qadimgi dunyo tarixi... I-qism. B.63.

²⁷ V.I. Avdiyev. Qadimgi sharq tarixi. B.478.

²⁸ Седнеассирийски законы. Практикум Б.50.

²⁹ История древнего мира. Б.53.

qo`lga kiritilgan, Ossuriya urushqoq davlat bo`lgani uchun urushlar qulcilikning asosiy manbalaridan biri bo`lgan, bundan tashqari Ossurlar Shimoliy Mesopotamiyadagi yerli mahalliy subarey aholisini va Kichik Osiyodagi xettalarni rahmsiz ravishda ekspluatatiya qilib, shuningdek, asoratga tushgan qarzdorlarni esa qullarga ayantirganlar³⁰. Nihoyat, patriarxal oila taraqqiyoti qadimgi jamoa ichidagi social ziddiyatlarni chuqurlashtirgan. Xotinlar va oilaning kichik a`zolari qul holida bo`lganlar.

Patriarxal oila boshlig`i bo`lgan yer va oila urug`i boshlig`i oqsoqolning hamma huquqlari va hokimiyatini o`ziga meros qolib olgan, cheklanmagan hokimga va tug`ma quldorga aylangan. Ossuriyadagi kabi uy qulchiligi juda yaqqol ko`rinishini birorta qadimgi sharq mamlakatlarida ko`ramiz. Bu qonunlarga ko`ra, oila huquqi tartiblarini saqlash benihoyat katta bo`lgan. Oila huquqi eng avvalo xotinlarni qul xoliga sologan. Xotin o`z reining uyidagi mol mulkiga egalik qilisga va uni sotishga haqqi bo`lmagan o`z reining uyidagi biror narsani eridan ijozatsiz olgan xotin o`g`ri hisoblangan<sup>31</sup>. Bunday xotin sazoyi qilinib o`limga mahkum etilgan.

Tablisa A to`plamining da : Agar qul yoki cho`ri erkin odam xotinining qulidan biror narsa olar ekan, qul yoki cho`rining burun va quloqlari kesib tashlash kerak. O`g`irlangan narsani qul yoki cho`ri to`lashi kerak. Erkin odam o`z xotinining quloqlarini kesib tashlasin. Agar erkin odam o`z xotinini quloqlarini kesib tashlasin. Agar erkin odam o`z xotinini oqlaydigan bo`lsa, u holda qul yoki cho`rining burun va quloqlarini kesilmasin va o`g`irlangan narsani ham ular to`lamasin<sup>32</sup>. Boshqa bir moddaning –chisida :Agar erin odamning xotii boshqa biro dam uyiga o`g`irlik qilsa, agar uning eri xoxlasa o`g`irlanganlarini to`lab, xotining qulog`ini kessin, agar eri

³⁰V.I.Avdiev. Qadimgi sharq tarixi.B.484.

³¹Среднеассирские законы. Хрестоматия С.250-251.

³²Среднеассирские законы. Хрестоматия..Б.249.

xoxlasa o`g`irlikni qilgan kishini uy egasi uni -olsin va burnini kessin. Tablisa-A. § 7-moddasida: Agar ayol o`z erini qo`l bilan ursa, uni eri tasdiqlasa, u eriga 30 min tungiz (Ossuriya birligi) berishi va 20 darra qamchilanishi kerak.ba`zi hollarda esa bunday jinoyatga qo`l urgan ayolning barmoqlari qopilishi haqida aytilgan³³.

Erning o`z oila a`zolarini xurlash va jazolash uchun cheksiz huquqqa ega bo`lganligini qonunlaring boshqa bir qancha moddalari ham ko`rsatadi. Tablitsa A- § 15 moddasida : xotin kishi eriga xiyonat qilib yod odam bilan aloqada bo`lsa eri uni, o`ldirishga haqli bo`lgan. Qonuning alohida bir moddasi erining o`z qattiq kaltaklashga ruhsat beradi. Tablisa B.- § 59 moddasida : biror kimsa o`z xotining sochini qirqsa uni momotaloq qilguncha ursa, uning a`zoyi badanini tilka pora qilib tashlasa er aybdor hisoblanmaydi, deb ham yozilgan joylarini uchratish mumkin.

Xotinlarning erlariga tobeligini qonunning yana boshqa bir moddasi ham ko`rsatadi. A. §45 moddasida aytilishicha : Er bedarak yo`qolib ketgan taqdirda, agar uni qaynota yoki o`g`li bo`lmasa ikki yil o`z erini kutishi , agar shu vaqt ichida uni eri kelmasa u hizmat qilgan joy yoki saroy ahliga aytishi va ular uni boqishlari kerak, ayol esa ularga ishlashi shart. Agar uning reining uyi, eri bo`lmasa u sudga murojaat qilishi , sud esa o`sha yerdagi oqsoqollardan so`rashi, ikki yil ichida eri kelmasa barcha mol mulklari ayolniki bo`lib boshqa erga tegishi mumkin³⁴. Xotin qo`yish tartibining mahsus ko`rinishi xotinlaring bundanda og`ir axvolini yanada qiyinlashtirgan. §37 moddada: er xotinini qo`yib yuborar ekan, istasa biror narsa xotiniga beradi; bordiyu istamasa u hech narsa berishga majbur emas va xotin uyidan ikki qo`lib o`sh chiqib ketaveradi. Ossur qonunlarida biz nafaqat ayolning yoki xotinning ustidan o`z eriga o`g`irllariga berilgan

³³Ўша адабиёт, Б.250-251.

³⁴Оредеассирский закону Прак....С.62.

cheksiz huquqini ko`ramiz balki Ossur oilasida tug`ilgan qizlar ham ota uchun huddi qul yohud cho`ri hisoblanganiga guvoh bo`lamiz. Ota o`z qiziga nisbatan istagancha muomala qila oladigan bo`lgan. Ota o`z qizini cho`rilikka sota olgan, shu bilan birga qonunda muayyan “qizlarning bahosi” ko`rsatib berilgan. Masalan: qizni aldagan yoki zo`rlagan kishi “qizning asl bahosidan uch hissa ortiq kumush bilan” otasiga haq to`lashi lozim bo`lgan. Agarda ota qizini qarzdorlik evaziga berga bo`lsa, qizni yoki cho`rini urish, azoblash, qulog`ini kesishi mumkin<sup>35</sup>. Saqlanib qolan kontraktlarda xotining 16 shalel` (134 gramm) kumushga sotib olinganligi kabi ma`lumot yozilgan.

Shu o`rinda yana bir holatni aytib o`tish kerak, ya`ni o`sha davrda ayollar boshyalang chimasliklari shart bo`lgan, albatta, ular boshlari hatto o`zlari bilan han o`raglan holatda yurishlari, yakka ko`chaga chiqmasliklari, chiqsalar ham o`z xo`jayinlari bilan chiqiqshi haqida §40-moddasida aytilgan. Cho`ri qullar qochmasligi kerak, agar ular qochsa, qonun bilan jazolangan. Tablisa A§40 moddasida: agar cho`ri qochsa 50 darra urilgan. Agar qochayotgan cho`rini kim ko`rsa, uni tezda saroyga olib kelishi kerak. Qulog`ini kesish kerak, tutgan odam uni kiyimlarini olishi mumkin. Agarda qochayotgan ayolni erkak odam ko`rsayu saroydan chiqarib yuborsa, 50 darra urilgan, qulog`I kesilib ip bilan bog`langan va biro y davomida saroyda ishlab bergan³⁶.

Demak, biz yuqorida ko`rgan barcha moddalar asosida ayol uyning bekasi emas, cho`risi shuningdek qizlarning ahvoli ham ayanchli bo`lgan. Oiladagi o`g`illarchi? Ularni ahvoli qonunlarda qanday tasvirlangan? Ossuriyada ko`p asrlar bo`yi yashab kelgan. Qadimgi patriarxal oila to`ng`ic o`g`ilning vorislik huquqi rasm bo`lgani mustahkamlana va kuchaya brogan. Qonunlarni alohida moddasiga binoan to`ng`ichlik huquqiga ko`ra birinchi

³⁵V.I. Avdiyev. Qadimgi Sharqtarixi. B.485.

³⁶Среднеассирские законы. Хрестоматия..С.61-64.

o`g`il merosning ko`pchilik qismiga da`vogar bo`la olgan. Tablisa B+0§I-moddasida to`ng`ich o`g`il merosning uchdan ikki qismini olgan. Shu bilan birga uchdan bir qismini xoxishiga qarab tanlab olishga va yana bir qismini chek tashlab olishga haqli bo`lgan. Qadimgi Ossuriyada o`lgan kishining beva xotiniga uning aka-ukalaridan biriga majburiy suratda nihoklab berish odati ham ko`rsatib berilgan. Tablisa A§32-qonunida shunday deyilgan: O`g`li o`lganidan keyin uning beva qolgan xotinini nikohlab beris uchun boshqa o`g`li bo`lmagan taqdirda, kelini qaynotaning o`zi xotini qilib olishga ham yo`l qo`yilgan³⁷.

Qarzdorlik asoratining avj olishi quldorlik munosabatlarning kelib chiqishi va keng tus olishiga yo`l ochib bergan. Ossuriyada qarzga berilgan pul yoki don uchun qo`shimcha to`lanadigan aniq foizlarning me`yori bo`lmagan. Shu sababli qarz beruvchi istaganicha bergan qarzi evaziga foiz ola bergan.

Bu esa Ossuriyada sudxo`rlik avj olib, qulikka yo`l ochardi. Bu foizlar odatda yiliga 20/30 dan 80 foizga yetib borgan. Shu bilan birga sudxo`rlarning ba`zan 160 foiz yetkazib foyda olganliklarini ko`rsatuvchi hujjatlat ham saqlanib qolgan. Qarzi o`z vaqtida to`lamagan qarzdorlar asrga tushirilgan va bu qarzdorlar yoki qarz beruvchining uyida o`zlari mehnat qilib qarzini uzishlari yohud o`z bolalari yoki qarindosh urug`larine unga garovga qo`yib, tutqunlikka bershlari lozim bo`lgan. Asrga tshib qolgan qarzdor qarz beruvchining uyida ishlashi lozim bo`lsada, lekin qarz bruvchi uni o`z qullarini sotganday sotishga haqli bo`lmagan. Yana bir holat borki, Ossurida tug`ilib o`sgan Ossurlarni qulikka solishni qonunlarning ba`zi moddalari man qilgan. Biroq, bu qonun haqiqatda amal qilgan, deb hisoblash da`vosidan yiroqdamiz. Ossurlar agar qarzini to`lay olmasa u qulga baribir

³⁷V.I. Avdiyev. Qadimgi Sharq tarixi. B.485.

aylantirilgan. Ossur qonunlarida aytiladiki, Qadimgi Ossuriyada uy qulchiligi va qarzdorlik qulchuligi rivojlanganligini ancha ko`rsatadi<sup>38</sup>. Ba`zi moddalar aka-ukalar o`rtasidagi mol-mulk bo`lib ololmaguncha ularning birortasi tomonidan “jonli mahluqlar” (qullar)ning o`ldirilishi taqiqlanadi. Yolg`iz jonli mahluqlarning xo`jayinigagina shu “jonli mahluqlar”ning o`ldirishga ruhsat etilgan. Agar uy xo`jayini o`lgan bo`lsa to`ng`ich o`g`li xuddi shunday bo`lgan. Qonun chiqaruvchi bu yerda “jonli mahluqlar” deb , uy qulini va qarzdor qulni, uy hayvonlarini ko`zda tutgan bo`lsa kerak demak, uydagi qul, qarzdor qul, uy hayvonlariga munosabat bir xilda bo`lganligiga guvoh bo`linadi.

Qonun chiqaruvchi qullar bilan uy hayvoniga bir xildagi “jonivor” deb qarashning o`ziyoq odob va qonun kuchiga kirgan. Demak bu qonunda ham ma`lumki o`sha davrda Ossuriyada qullarga munosabatning eng shavqatsiz shakli qo`llanilgan.

Qadimgi Sharqning boshqa mamlakatlardagiga o`xshab Ossuriyada ham quldorlik jamiyatining juda ibtidoiy ko`rinishlari ya`ni uy qulchiligi va asr qulchiligi avj olganlig boshqa sabablar bilan bir qatorda, quldorlik jamiyati ishlab chiqarish usulini rivojlanib bir joyda qotib qolishiga olib kelgan. Ossuriya qonunlar to`plami shundan iborat bo`lib, ular tablisa A, B+0, V to`plamlaridan iborat. Ta`kidlash joizki, qonunlarning A to`plami juda yaxshi saqlangan³⁹.

Demak, Ossuriya davlati ham Qadimgi Sharq mamlakatlar ichida qudratli davlat bo`lib, lekin bu davlat siyosiy jihatdan mustahkam davlat emasdir. Chunki Ossuriyaning eng qadimgi xukumdorlari harbiy demokratiya boshliqlarini xususiyatlarini saqlab qolgan edilar. Bu siyosat istilochilik

³⁸V.I. Avdiyev. QadimgiSharqtarixi. B.486-487.

³⁹Среднеассирские законы. Хрестоматия..С.249.

siyosati bo`lib, boshqa davlatlarni bosib olish va boyliklarini talashdan iboratdir. Ammo, bu davrda istilochilik urushlarini tezlashtirib yuborgan, quldorlik davlatini yuzaga kelishi jarayonida Ossuriya podsholarini xokimiyati mustahkamlanib boradi. Lekin Ossuriya quldorlik davlatining qudratiga putr yetkazgan eng muhim qo`shni , ya`ni davlatlarni zo`rluk bilan majburan bo`ysundirish, qullar qo`zg`olonlari mamlakat ichkarisidagi xalqlarning xonavayron bo`lishidadir. Ossuriyada quldorlik munosabatlari unchalik taraqqiy qilmagan edi, sababi urishlar natijasida juda ko`p qullar soni keskin o`sib, minglab qul va cho`rilar paydo bo`ldiki, buning natijasida quldorlik o`z xo`jaligida qullardan qanday qilib foydaanishni ham bilmay esankirab qolishgan edi. Shuning uchun ham barcha qullar davlat yerlariga ishlar, olgan foyda esa davlat xazinasiga tushar edi⁴⁰.

Balkim, Ossuriyada oila qulchiligining uzoq vaqt saqlanishiga, qat`iy ravishda davom etishiga ham shu sababdir. Xullas, O`rta Ossur qonunlari ham 79 ta, moddadan iborat bo`lda ularning 51 ta moddasi oila huquqiga doir bo`lib hisoblanishi aniqlandi. Mazkur qonunlardan ham ko`rinib turibdiki, Ossuridaya oila munosabatlari, oila qulchiligi muhim bo`lganligi yaqqol seziladi. Lekin qonun tuzuvchi oila munosabatlarning nihoyatda qat`iy ravishda belgilab berganki, bu holatni Sharqning birorta boshqa mamlakatlarda uchratish qiyin. Ossuriyada oila boshlig`i juda katta huquqqa ega bo`lgan, ya`ni oila a`zolari oila boshlig`iga haqiqiy ma`noda qul va cho`rib bo`lgan, bu holat qonunlarda yaqqol tasvirlangan. Ossuriyaning Ilk, O`rta, So`nggi Ossuriya bosqichlarida qonunchilik asoslari O`rta Ossuriya davlatida (milloddan avvalgi XIII-IX asrlar)ning asosida ishlab chiqilgan.

⁴⁰V.I. Avdiyev. Qadimgi Sharq tarixi. B.487.

II-Bob. Xattva Manu qonunlari bo'yicha Xetti va Qadimgi Hindiston qulchiligi

2.1. Xett qonunlariga binoan qulchilik masalalari.

To'rt tomoni tong tizmalari bilan o'ralgan Kichik Osiyo hududida shakllangan Xetti davlati, hech qachon barqaror hududga ega bo'lmagan. Xetti ko'chmanchi chorvadorlar davlati bo'lib, hududi goh kengayib, goh torayib turgan. Xetti atamasi manbalarda “kumush” degan ma'noni anglatgan. Arman tog'ligiga tutashgan bu davlat balandligi ming metr bo'lgan tog'lar bilan o'ralgan. Bu tog'lik o'z tipiga ko'ra xuddi Sharqiy Turkiston va Eron yassi tog'liklarini eslatadi. Kichik Osiyo uch tomonidan qora , marmar, Egey va O'rta yer dengizlari bilan o'rab olingan yarim orol va muhim savdo yo'llari ustida joylashgan. Uni Shimoliy G'arbda Bosfor va Dardanel' bo'g'ozlari Yevropadan ajratib turardi. Yarim orol shimoliy Pont, Tavr va Antitavr tog'lari o'lkasi hamdir. Yarim orol qulay geografik o'ringa ega bo'lib u yerda juda qadim zamonlardan beri aholi yashab kelgan. Bu yerda xattlar (protokettlar) va ulaning ota-bobolari, huningdek, kashklar, xurritlar, keyinchalik eroniylar va yunonlar yashagan⁴¹ . Aholining asosiy qismini xettlar tashkil etgan. Ular asosan yarim orolning markaziy va sharqiy qismida yashaganlar. Xetlarning kelib chiqishi haqida tarix fanida turli-tuman fikrlar mavjud. Ba'zi olimlar ularni Kavkazdan kirib kelganlar desalar, boshqalari g'arbdan Yevropaga kelishgan dnydilar. Ayrim olimlar esa ularni mahalliy aholining qadimgi ajdodlari deb hisoblaydilar. Qadim zamondayoq Kichik Osiyoda Troya, Lidiya, Frigiya, Xett kabi davlatlar bo'lgan. Bular orasida Xett podsholigi qudratli davlat bo'lgan. Qadimgi Xett podsholigi eramizdan avvalgi XVIII-XVI asrlarda xukum suradi. Xett davlatining uzul-kesil tashkil topishi Lobarna (1680-1650) davriga to'g'ri keladi. U

⁴¹Qadimgi dunyo tarixi, ...II-bo'lim-B.53.

mamlakatning ko'p joylarini birlashtirib Qora dengiz soxillarigacha mamlakat tarkibiga qo'shib oladi (va markaz podsho kuchli davlat beradi. Biroq davla siyosiy asosga ega bo'lmaganligi tufayli parchalanadi). Telepin davrida Xett podsholigi o'zini bir oz tiklab olgan⁴².

Xett davlatidan bizgacha bir qator yozma manbalar saqlanib qolgan. Ularda yilqichilik xo'jaligida muhim rol` o'ynaganligi, yilqi uyurlari yil davomida sotish uchun qo'shni davlatlarga haydab sotilganligi haqida ma'lumotlar keltirildi. Hatto, yaratilgan asarlarning mualliflari ham mavjud bo'lib, masalan Kuimishning "yilqichilik haqida", Kellning "xudolar kurashi to'g'risida" nomli asarlari bor. Xett xatida yozilgan ushbu asarlar, ushbu davlat ijtimoiy- iqtisodiy hayoti haqida ma'lumotlar beradi. Xett "ming xudoli davlat" "kumush davlat" deb nom olgan. Shuningdek mil.av.1296-1280 yillarda O'rta dengiz bo'yida xukumronlik qilish uchun qudratli Misr bilan ayovsiz janglar olib bordi. Uning poytaxti Xettusa shaxrida bo'lib Xettusi I (1680-1625). Labarka (1680-1650), Mursili I, Mursili II kabi podsholari o'tib, ushbu podsholarni quyoshim deyishgan. Ko'klam mabudasi Tempik momaqaldiraq xudosi teshuba kabi xudolari bo'lgan. Bu davlatning birinchi raqamli raqibi Ossuriya edi. Bu manbalarni biz Xett yozuvlarining o'qib chiqilishi Xett davlati tarixini xujjatli manbalar asosida o'rganishga imkon beradi. Manbalar orasida eramizdan avvalgi XIV asrga oid Xett qonunlari to'plami alohida ahamiyatga ega bo'lib, Xett davlatining xo'jalik va ijtimoiy tuzumi haqidagi ma'lumotlar to'plamda aniq ifodalangan va bayon qilingan. Bu kodeks uzoq yillar davomida, tuzilgan va ikki qismdan iborat. Yer in'om qilinganlik to'g'risidashi xujjatar va kadastra yozuvlari Xett mamlakatning iqtisodiyoti to'g'risidagi boy ma'lumotlar beradi⁴³. Podsholardan qolgan yozuvlar, masalan: Anitta, "telepin yozuvlari" va Murshil` II ning

⁴²Fomchenko A.P. Qadimgi dunyo tarixidan metodik qo'llanma. B.33.

⁴³Хеттские законы Хрестоматия. С.309.

solnomalari, Xett davlatining tashqi siyosati tarixni o'rganish uchun g'oyat katta ahamiyatga ega. Xett podsholarining qo'shni davlatlar va qirolliklar bilan tuzgan bitimlari o'sha vaqtdagi xalqaro munosabatlar to'g'risida ma'lumot beradi. Qadimgi Sharqning boshqa qabilalari kabi Xett qabilalari ham patriarxal urug'chilik tuzumidan quldorlik tuzumiga o'tish davrida, ya'ni vujudga kelayotgan quldorlik jamiyati bosqichida qishloq jamoasining ildizi ham mustaxkam bo'lgan va urug'chilik tuzumining sarqitlari saqlanib turgan bir davrda jaxon tarixi maydoni sahnasiga chiqadilar⁴⁴. Urug'chilik tuzumining sarqitlari bu yerda, Old Osiyoning uzoq o'lkasida mustaxkam bo'lgan. Masalan bir Xett xujjatida aybdorga “Qon egasi ya'ni xundor tomonidan beriladigan jazo qotillik uchun beriladi”. “Qon jazosi berish ishi shunday qilinadi:

Kimki qonli jinoyat qilsa, uni qon egasi nima desa o'shanday qilish kerak. Masalan, agar u o'lishi kerak desa, u vaqtda u o'lsin: agar u aytsaki, “u jarima to'lashi kerak” desa. U vaqtda u jarima to'lasin podsho esa bu yerda hech narsa qilishi kerak emas⁴⁵. Yuqoridagi qonun-moddasidan ko'rinib turibdiki, qonunni buzganlarning joniga podshoh ham oro kirilmagan. Bir qancha xujjatlar Xett mamlakatida quldorlik munosabatlarining qatorida paydo bo'lganligi va qanday rivojlanganligini ko'rsatadi. Urushlar va savdoni sotishning rivojlanishi quldorlikning taraqqiy qilishiga ayniqsa, katta yordam bergan va asosiy turtish bo'lgan. Savdoning o'sishi birovlaning xonavayron bo'lishi hisobiga, boshqalarning esa boyishiga imkon bergan. Shuning uchun tabiiyki quldorlik Ossuriyalik savdogarlar tomonidan Kappadokiya barpo etilgan savdo koloniyalarida ayniqsa, keng rivoj topgan edi. Yozuvlarda erkin kishilar odatda xettdagi qullarga qarama-qarshi qilib qo'yiladiki, extmol bu qullar yerli xett aholidan bo'lsa kerak. Xettlar juda keng rivojlangan

⁴⁴Qadimgi Sharq tarixi.B.379.

⁴⁵O'sha adabiyot. B.390.

qarzdorlik asoratiga tushib borishlari tufayli qullarning ahvoliga tushib qolganlar. Qarzdorlik tegishli xujjat yozuvining qonunlariga ko'ra qarzni o'z vaqtida to'lamagan qarzdor qulga aylantirilgan. Ganish rayonida (hozirgi kichik osiyo) topilgan boshqa qarzdolik xujjatlariga binoan, qarzdorning oilasi qarz yuzasidan beriladigan foizlarni qarz beruvchining uyida ishlab, to'lashi kerak bo'lgan. Qarzdorlikka oid bu operatsiyalarning xammasini Ganish xokimi tasdiqlashi kerak edi⁴⁶. Ganish xokimi xamma vaqt Ossuriya savdogarlari va quldorlarining manfaatlarini himoya qilganlar va shuning uchun qarzni to'lay olmagan qarzdorlarni hamda ularning butun oila a'zolarini qarz beruvchilar ixtiyoriga topshirgan. Tabiiyki, yerli Xett axolisi ularni qattiq espluatatsiya qilgan, kelgindi ossuriyaliklar savdogarlarga nafrat ko'zi bilan qaragan shuning uchun xam ular o'rtasida to'qnashuvlar bo'lganligi ehtimolga juda yaqindir. Mahalliy yerli Xett aholisining siquvi tufayli bo'lsa kerak. Ossuriyalik savdogarlar Akkad mamlakatining qudratli podshosi Sargon I ga yordam so'rab murojaat qilganlar⁴⁷. Sargon I Androdning eng urushqoq podsholaridan biri bo'lib, "meshqopchi maqomini" olgandi. Biroq qulchilikning eng muhim manbai urushlar bo'lgan, ya'ni qarzdorlik asoratiga tushib qulga aylanishdan qo'rqqanlar harbiy harakatlarga jalb qilingan va ularning ko'plari urushlarda qul bo'lgan. Xett podsholari bir qator qo'shni qabila va xalqlar bilan utassil ayovsiz, shavqatsiz va qattiq urush olib borganlar. Bu urushlarning hammasi ham talovchilar urushlari bo'lgan. urushlardan ko'zlangan asosiy maqsadlardan biri asirlar olish bo'lib, asirlarni odatda doimo qo'lga aylantirganlar, Xett podsholari, faqat slavyan qabilalarida asirga olinganlar o'z yerlariga qaytib ketishlari yohud, uy-joy qilib o'zlari bilan yonma-yon yashashga ruxsat berish odobi bo'lganligi manbalarda o'z aksini topgan. O'zlarining qadimiy yozuvlarida zafarli

⁴⁶V.A. Avdiyev. Qadimgisharqtarixi.B.392.

⁴⁷Fomchenko A.P. Qadimgidunyotarixidanmetodikqo'llanma.B.33.

chiqqan harbiy urushlar natijasida yengilgan mamlakatdan juda ko'p asir olib kelganliklari to'g'risida mag'rurlik bilan gapiradilar. Xett podshosi Murshil` II o'zining solnomalarida bunday deydi: “Men Tegaynarisha” mamlakatiga xujum qildim. ...Unga to'satdan bostirib kirib undan asrlar , mollar, o'lponlar va qullar oldim. Men ularni o'ziga o'lja qilib olib keldim. Tegaynareshsha mamlakatiga esa o't qo'ydim. Ertasiga ertalab men Tegaynareshshaga qaytib keldim va Axrisha shaxriga o't qo'ydim. Asirlar bilan birga men ko'plab mol va qo'ylar o'lja oldim”. Ko'pincha podsholar o'z yozma manbalarida hayvonlar bilan asirlarni birdek nomda tilga oladilar⁴⁸.

Qulga aylantirilgan har bir asirlardan Xett davlatini chorvachilik va dexkonchilik xo'jalik hayotida keng foydalanilgan. Xett podsholari qulga aylantirilgan bu harbiy asirlarni qo'shni mamlakatlarga qochib ketmasliklarini qattiq ta'minlaganlar. Xett podsholari o'rtasida maxsus shartnomalar bo'lgankim, unga binoan qochgan qul o'z egasiga qaytarilishi albatta shart bo'lgan. Xett qonunlarining birinchi qism §-22 moddasida : agar qul qochsakim uni xo'jayniga keltirib bersa unga oyoq kiyim berish kerak, uzoqroq daryogacha tutib kelsa ikkinchi sikl (50gramm) kumush, agar daryoni u yoqasidan tutsa ya'ni uzoq masofadan 3 sikl kumush tutgan kishiga berishi kerak. Yoki agar qul qochib luviyagacha borsa (olis viloyat) qulni kim tutib xo'jayiniga bersa, xo'jayin 60 sikl kumush berishi , mabodo qul dushman tomoniga qochma unga tutgan kishining o'ziga qul qolishi kerak⁴⁹.

Yana qulchilik qonunlariga murojaat qilaylik qonunlarning 1-kismi §24 moddasi: agar qul yoki cho'ri o'z xo'jayinidan qochsa biror kishining o'z joyiga borib yashirinsa xo'jayin uni xo'jayin topsa.unda erkak qul uchun bir oyda 12 sikl kumush ayol qul u uchun esa bir oyda 6 sikl kumush berishi kerak. Demak, qochgan qullar qonun orqali sud qilingan. Xett qonunlari Xett

⁴⁸V.A. Avdiyev. Qadimgisharqtarixi.B.393.

⁴⁹Хеттские законы. Хрестоматия. С.312.

davlatida qullar mexnati qanday ekspulatatsiya qilinganligini ravshan ifodalanganligiga guvox bo'lindi. Qonun tuzuvchi xamma vaqt quldorlarning manfaatlarini ximoya qilishga aloxida etibor beradi. Qonunlarda o'g'rilik qilganlik va o't qo'yganlik uchun qullarga shavqatsiz va qattiq jazolar belgilangan qonunlarning. 1- qis §35 moddasida: Agar qul birovning uyga o'g'rilikka tushsa, buning uchun u aniq tavon ya'ni 6 sikl` kumush kerak.

Qulning yana burun va quloqlari kesiladi. 1-qism § 99 moddasida agar qul o't qo'yishda ayblangan bo'lsa xam xuddi shunday og'ir va qattik tan jazosi berilgan, keyin esa uni xujayiniga topshirsin, deb ko'rsatilgan⁵⁰.

Qonun moddalari qullarni ekspluatatsiya qilishning juda qattiq ko'rinishlari bo'lganligidan darak beradi, qullar 18-20 soatgacha ishlatilib, ular mavjud tartiblarni buzsa, ish tashlarga sanalgan, bu esa qullarning qattiq noroziligiga sabab xam bo'lgan. Xett qonunlari qullarning o'ldirilishiga faqat uning egasiga yetkazilgan moddiy zarar deb qaralgan. 1-qism § 1 moddasida : Agar kim qulni o'ldirsa, aybdor bo'lgan kishi uni kumush, shuningdek, erkak yoki ayol quldan ikki nafarini berishi kerak, deb aytilgan. Yoki 1-qism § 11 moddasida “Agar kimda kim qul yoki cho'rini qo'lini yoki oyog'ini sindirsa 10 sikl kumush to'lashi kerak” 1-qism § 14 moddasida. Agar kimda- kim qul yoki cho'rining burnini tishlasa u 3 (30.15 minut) sikl kumush to'lashi kerak deb yozilgan⁵¹.

Xett qulchiligi qonunlarida qo'pol munosabat bo'lgan erini kimlarga qamchigina belgilangan. 1-qism § 16-moddasida: Mabodo kimda- kim qul yoki cho'rining qulog'ini uzsa u 3 (6) sikl kumush berishi shart. Demak bu qonunlardagi mazkur moddadan ko'rinib turibdiki, qullarning barchasi xo'jayining buyumi bo'lib, ularga shikast yetsa, albatta, to'lovlar to'langan.

⁵⁰Хеттские законы. Хрестоматия. Б.313.

⁵¹О`sha adabiyot.Б.319.

Bular qonun orqali mustahkamab qo'yilganligi xo'jayin va amaldorlar manfaatiga yo'naltirilgan.

Xett davlatida qullarning mehnatidan juda keng foydalanilgan. Istilochilik siyosati avjiga chiqqan davrlar bosqincilik urushlar natijasida mamlakatdagi viloyatlarda ko'p miqdorda qullar yig'iladi. Xett kodeksining yana bir moddasiga ko'ra armiya xizmatida bo'lgan bir askarga qarashli qullarning miqdori 10 kishiga yetgan. Bir in'om yorlig'ida molar bilan bir qatorda 91 "bosh" qul ham qayd qilinadi⁵². Bular albatta, mamlakatlar orasidagi bo'lib turadigan o'zaro urushlar mahsuli bo'lib hisoblanadi. Xush, Xett qonunlarida ham biz oila qulchiligini uchratamizmi? Albatta, Xett qabilalarining ijtimoiy turmushida patriarxal oila katta o'rin tutgan. Xett qonunlarida "Xotinning bahosi" degan maxsus termin uchraydi, bu esa qizlarni sotish odatidan darak beradiki, bu odat asrlar davomida qattiq saqlanib yashovchan bo'lib kelingandir. Oila huquqi Patriarxal oilaning boshlig'iga – otaga va erga cheksiz huquq beradi, oila boshlg'I o'z qo'l ostidagi katta patraxal oiladagi a'zolari sud qilish va jazolashga haqli bo'lgan. Qonunning II-qism §197 moddasida: Agar er-xotinning biror erkak bilan o'ynab turganini ustidan chiqib qolsa, er ularning har ikkisini ham o'ldirish huquqiga ega bo'lgan. Unda erga jazo berilmaydi, deyilgan. §198 da esa : Agar er xotinini o'lishini xoxlamasa unda ikkalasi ham o'ldirilmaydi, boshqa kisini ya'ni xotini bilan bo'lgan kishini boshiga belgi qo'yadi. Ekin ular sud oldida tiz cho'kadilar, qirol ularga o'lim ham yashash ham berishi mumkin⁵³. Ayol kishini eri o'lsa, uning akasiga nikohlangan, u ham o'lsa, otasiga otasi ham o'lsa, akasining o'g'illariga nikohlab berilgan. Be Xett qonunlaridagi oila qulchiligi bilan o'ziga xosligi ekanligi yaqqol ko'zga

⁵²V.I.Abdiev. Qadimgi sharq tarixi. B.394.

⁵³Хеттские законы. Хрестоматия. Б.325.

tashlanadi. Shunday qilib, Xett davlatini ham podsho boshqaradigan quldorlik jamiyati bo'lgan. Xetta tarixining ilk boshlang'ich davrida Xett podsholigining davlt tuzumi denokratik xususiyatlarini saqlab qolgan. Dastlabki paytlarda podso hokimiyati harbiylarning yig'ini bilan cheklangan. Demak, Xett davlatida ham harbiy kuchga tayanib davlat ishlari idora qilingan. Boshqa sharq mamlakatlari singari Xett davlatida ham ijtimoiy, xo'jalik, oila, davlat va adliya masalalari bo'yicha Xett qonunlari mavjud bo'lgan. Bundan tashqari Xetlarda podsholardan qolgan yozuvlar, ya'ni Anutta, Telepin, Mursil' II ning solnomalari mavjuddir. Lekin bu solnomalarda ko'proq tashqi siyosat borasidagi asosiy manbaviy ma'lumotlar keltirilgan. Yuqorida ayti o'tganimizdek, Xett podsholigi harbiycha davlat qoidalari asosida ish ko'rgan. Shuning uchun ham xettalrada qullar soni juda ko'payib ketgandi. Lekin alohida bir jihatni ta'kidlash lozimki, Xetta mamlakatida Bobil va O'rta Ossuriyaga qaraganda qullarga nisbatan yumshoqroq munosabatlarda bo'lganlar. Ushbu qonunlar to'plami ikki qismdan iborat bo'lib, 1922 yilda tarjima qilingan.

Bugungi kunda turli sharxlar bilan xristomatiyalarda chop etilganligi ilmiy jihatdan ahamiyatlidir.

2.2. Manu qonunlariga asosan Qadimgi Hindistonda qullar ahvoli.

Dunyodagi eng katta mamlakatlardan biri bo'lgan, Janubiy Osiyoda joylashgan Hindistonning keng hududli qadimgi davrda ko'p millionli hind xalqlari tarixida muhim rol o'ynaydi. Hindistonning tabiiy sharoiti nihiyat murakkab va xilma-xil. Hindistonning g'oyat katta qismi ulkan bir yarim orol, deyarli bir materikdan iborat bo'lib, okean va dunyoda eng katta tog' tizmasi bo'lmish Ximolay tog'lari uni dunyoning boshqa qismidan ajratib turadi⁵⁴. Tabiiy sharoiti qulayligi uchun ham eng qadimgi Hindistonda odamlar yashab, keyinchalik o'nlab shaharlar va davlatlar vujudga kelgandir. Shuning uchun bo'lsa kerak, Hindiston sharqning yuksak madaniyatli davlatlari bir bo'lgandir. Hindistonda ilk bor Xarappa va Mohinjo Daro madaniyatlari paydo bo'ylab, milloddan avvalgi III minginchi yillik oxiri, II minginchi yillik boshlarida davlatlar shakllandi. Hindiston tarixini o'rganishda xalq eroslari Maxobxorat va Ramasna Veda (bilim)lar to'plamlari hisoblangan. Rigveda, Samoveda, Yansur veda, Ataar va vedalar muhim rol o'ynaydi. Eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillikning oxirida Hindistonga Shimol mintaqalaridan ko'chmanchi oriylar kirib kelganlar. Shu tariqa oriylar bilan mahalliy hindular birga yashab, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik bilan keng shug'ullanib kelishgan. Lekin ba'zi manbalarda Qadimgi Hindiston tarixini hozirgi zamonda tekshiruvchi olimlar Qadimgi Hindistonda umumoilaviy mulkka, umumiy turar joyga, umumiy iste'molga ba oilaviy- diniy marosimlarni birgalikda o'tkazishga asoslangan jamoalar bor edi, deb ko'rsatadilar⁵⁵.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sa borishi va mulki tabaqalanishning kuchayish tufayli har bir ichida o'ziga to'q badavlat guruhlar ajralib chiqa boshlaydi.

⁵⁴Qadimgi dunyo tarixi. B.83.

⁵⁵ История Древнего мира. С.67.

Bular orasidan esa mansabdor shaxslar saylanadi. Ular jamoa xo`jaligini idora qiladi va urush vaqtlarida harbiy harakatlariga rahbarlik qiladi. Mansabdor shaxslar jamoa mahsulotlarini hamda harbiy o`ljalarni taqsimlash huquqiga ega bo`lganlar. Jamoalarning bosliqlari bu shaxslar, braxmanaspati, ganapatilarga jamoaning asosiy boyliklari: podsholar, qurol-yaroqlar, zebu-ziynatlar, metallarni asta-sekin egallay boshladilar va eng yaxshi yer maydonlaridan foydalanish huquqiga ham ega bo`lib oldilar. Dastlab harbiy qo`mondon bo`lgan odamlar ayni bir vaqtda xo`jalik rahbarlari ham bo`lgan. Ammo, keyinchalik bir tomondan jamoa xo`jaligiga rahbarlik qilgan shaxslar va diniy marosimlarni ijro etgan kishilar braxmanlar, ikkinchi tomondan esa harbiy yo`lboshchilar- kshatriylar ajralib chiqqan. Mana shu ajralishni Hindistonda Braxman dinining o`zi kishilarni toifalarga bo`lib qo`yadi<sup>56</sup>. Shaxsiy mulkning paydo bo`lishi oilaviy va qishloq jamoalari buzulib, aloida oilar ajralib chiqib boshlaydi. Bu oilalar o`z navbatida bir tomondan yirik patriarxal oilalarga va ikkinchi tomondan, kambag`al oilalarga ajraladi. Mulkiy va sinfiy tabaqalanish ana shunday vujudga kela boshladi. Qadimgi Hindistonda patriarxal oila katta ahamiyatga ega bo`lib, bu oilada butun mulk va hokimlik er va ota, ya`ni oila boshi(grixapati) qo`lida bo`lgan. Patriarxal oila boshlig`i bo`lgan otagina ota-bobolar sharafiga qurbonlik berish huquqiga ega bo`lgan. Bu din tomonidan qadimgi hind patriarxiga cheksiz hokimlik uchun berilgan o`ziga xos bir ijozat bo`lib, u o`z oilasining istagan bir a`zosini birovga yollab berish sotish va o`ldirish huquqiga ega bo`lgan⁵⁷.

Milloddan avvalgi VI asrda vujudga kelgan buddizm diniga odamlarni toifaga bo`lishga qarshi chiqilib, insonlarni istak va nafslarini tiyishga da`vat etgan. Shuningdek, budda qoidalariga qat`iy amal qilish jalb qilinganligi,

⁵⁶V.I.Abdiyev. Qadimgisharqtarixi. B.677-678.

⁵⁷O`sha adabiyot. B.679.

buddaning yosh bola tarzida tasvirlash mavjudligi jinsi, din o`rtasidagi qarama-qarshilikni ifodalagan. Braxmanizm odamlarni toifalar (barnelar) ga bo`lar ekan. 3 mingtaga yaqin variolar mavjudligi qayd etilgan.

Qadimgi hind oilasida xotin-qizlarning kamsitilganligi Manu qonunlarida atroflicha bayon qilingan. Manu qonunlarining u -147 moddasida: “qiz bola yosh juvon yoki keksa xotin hatto, o`z uyida ham o`z ixtiyoricha hech narsa qilmasligi kerak. Yoki u 148 moddasida: bolaligida o`z otasiga, yosligida o`z eriga, eri o`lgandan keyin o`z o`g`illariga itoat qilmog`i lozim. Qiz bola otasidan, xotin kishi eridan o`g`illardan ajralib turishga hech qachon intilmasligi kerak, deb aytilgan. U IX-83 moddasida mabodo xotin kishi eri yoki otasini tashlab ketar ekan u har ikkala oilani ham (o`zining ham, erining ham oilasini) nafratga duchor qiladi...u otasi yoki ota ruhsati bilan akasi kimga xotinlikka berishini ma`qul ko`rsa, u kishig itoat etmog`i lozim<sup>58</sup>.. U -154 moddasida: Xotin xudoni xurmat qilgani kabi o`z erini ham xurmat qilishi kerak, deb ko`rsatilgan. Ayollar o`z ixtiyorlari bilan hech qachon hech bir ishni qilmasligi kerak, xatto, o`z shaxsiy uylarida ham. IX-81 moddasida: agar xotin bola ko`rmasa, sakkiz yildan so`ng eri boshqani olishi, o`lik bola tug`sa 10 yildan so`ng, agar faqat qiz bola tug`sa II yildan so`ng , qo`pol bo`lsa ham boshqa xotin olishi mumkin, deb ko`rsatilgan. Xotinlarga ham meros berigan. Agar xotinlarni bolasi bo`lmasa unga tegishli meros, uning otasiga qoldirilgan. Qizlarga ota faqat uzatgan vaqtida biror merosni berardi xolos. Manu qonunlaridagi xotin-qizlar huquqqi shundan iborat edi⁵⁹.

Qadimgi sharqning boshqa mamlakatlaridagi singari, Qadimgi Hindistonda ham tungichlik huquqi odatining hukm surishi patriarxal oilani

⁵⁸ Законы Ману. Практикум. С.80-81.

⁵⁹ Законы Ману. Хрестоматия. С.397.

mustahkalashga yordam bergan. Bu odatga muvofiq eng katta o'g'il merosxo'rlikda imtiyozli huquqqa egadir" deb yozilgan qonunda.

IX-105 moddasida: otaning bor mol-mulki to'ng'ich o'g'il o'ziga olish, boshqa o'g'illar esa ota qaramog'ida qanday yashagan bo'lsalar aka vasiyligida ham shunday yashashlari lozim deb aytiladi. Qadimgi sharqni boshqa mamlakatlaridagi kabi Hindistonda ham bolalarni sotish odat bo'lgan. Qadimiy diniy kitoblarda ya'ni Vedalarda va qonun to'plamlarida bu odatning nishonalari saqlangan. Ya'ni qonunda ko'rsatilishi bo'yicha kuyov qizning otasiga sigr va ho'kiz berishi lozim bo'lgan. Ba'zi hollarda qimmatbaho taqinchoq ham deyilgan. Bu oila uy qulchiligi bolib hisoblangan⁶⁰.

Hunarmandchilik ishlab chiqarish sohalarining yanada rivojlanishi, uning qisloq xo'jaligidan ajralib chiqishi va savdo-sotiqning taraqqiy etishi har xolda ancha boy va badavlat odamlarning jamoalardan ajralib chiqihiga sabab bo'ladi, ular xo'jaliklarida qullar mehnatini ekspluatatsiya qiladigan bo'ldilar. Qadimgi sharqning boshqa mamlakatlaridagi singari, Hindistonda ham asirlarni qullarga aylantirganlar. Yajna marosimlarida asiasirlarni o't xudosi Agni sharafiga qurbon qilganliklari eslatib o'tiladi. Ammo tarixiy davr o'zgarishi bilan asirlarni faqat qurbonlik supasiga qo'yib, ualrni mash'ala bilan yelpignlar.

Odamlar o'rniga hayvonlarni qurbon qiladigan bo'lganlar. Asirlarni esa qullarga aylantirganlar, qullarga ega bo'lish ularni sotish in'om qilish mumkin bo'lgan. Qul ma'nosini bildiradigan "dasa" (dushman) so'zi-qadimgi Hindistonda qulchilikning asosiy manbalaridan biri urushlar bo'lganini ko'rsatadi. Qonunlarning turli to'plamlarida

⁶⁰ Законы Ману. Хрестоматия. С.390.

boshqakategoriyadagi qullar bilan bir qatorda “Bayroq tagiga tusirib olingan” qullar ham tilga olinadi⁶¹.

Qadimgi Hindistonda qulchilik uzoq vaqtgacha xonaki patriarxal xususiyatdagi qulchilik boʻlgan. Manu qonunlarining qulchilik boʻlimini u III-416 moddasida shunday deyilgan: Xotin, oʻgʻil va qul mulkiy huquqqa ega boʻlmagan teng odamlar hisoblangan. Katta va boy patriarxal oilalarda qullar koʻp boʻlib, ular bu eng qadimgi quldorning xoʻjaligida xizmat qilganlar. Qullarning turli kategoriyalari roʻyxatlarida odatda koʻzga koʻrinarli joyda “uyda tugʻilgan” qullar (grixajalar) tilga olinadi. Qulikka tushirish manbaardan biri qarzdorlik asorati boʻlganligini qonunlar toʻplamlaridan koʻrish mumkin. Ammo qarzdor tom maʼnosi bilan qul boʻlmagan. Chunki qarzdor qarzini uzgnidan keyin u yana erkin odam boʻlgan. Faqat shavqatsiz ekspluatatsiyagina qarzdorlarni haqiqiy qullarga aylantirgan va boylarning kambagʻallarini asta –sekin qul qilib qoʻyishiga olib kelgan⁶². Qadimgi hind qulchiligining oʻziga xos xususiyati shundaki, u yerda qulchilik keng rivojlanish bilan birga u oʻzining xonaki, patriarxal xarakterini saqlab qolgan. U II -425 moddada: qullarni sotib olish, sotish inʼom qilish va otadan bolaga meros qilib qoldirish mumkin, deb aytilgan. Qonunlarning “Qulchilik boʻlimi”ning u III -177 moddasida: qarzdor boʻlgan kishi qarzini uzish uchun qulini ishlashga bergan, agar qarzi koʻproq boʻlsa butunlay bergan, deb ham aytilgan. Baʼzi qonun moddalarida jumladan IX-48 moddasida uy hayvonlari sigir, tuya, qoʻylar bilan birga qullar nomini ham tilga olishgan. Lekin baʼzi hollarda qullarga nisbatan yumshoqroq munosabatda boʻlingan. IX-179 moddasida: agar shudraning quldan oʻgʻil

⁶¹V.I.Abdiyev. Qadimgisharqtarixi. B.680. Ahmedova M.H., Qilichev O.A. “Qadimgi Hindiston tarixi” ni oʻrganishda Manu qonunlaridanfoydalanish, 2009.B.20-22.

⁶²Законы Ману. Практикум. С.390-396.

yoki (qulning o`g`ildan) cho`rining shudradan o`g`li bo`lsa otasi tan olinib ma`lum miqdorda meros olishi mumkin.⁶³

Shuningdek, agar shudra o`z xo`jayiniga sadoqat bilan xizmat qilsa ham, xo`jayin uning moddiy ta`minotini eplay olmasa, unda shudra boshqa xo`jayin xizmatiga o`tishi mumkinligi qonundan joy olgan⁶⁴.

Qadimgi Hindistonda toifachilik tuzumi kuchli bo`lgan, ya`ni qat`iy ravishda toifalar bo`lganki, ular bir- birlari bilan bordi-keldi qilish, qiz berish, yoxud olish kabi munosabatlarinimuman o`rnatilishi mumkin emasdi. Faqat hamma o`z toifadagi kishilar bilan munosabatda bo`lishi mumkin bo`lgan. Toifani Braxma dini bo`lib qo`ygan deb aytiladi. Toifalar quyidagicha:

1. Braxma qohinlar- xudo va braxmalar toifasining o`z og`zidan yaralgan, shuning uchun faqat braxma xudo nomidan gapira olisi mumkin. Ular faqat buyruq beradilar, jismoniy ish qilmaydilar.
2. Braxma o`z qullaridan jangchilarni yaratgan. Bosh jangchi podshodir. Umumiy nom bilan ular kishtriyalar deyilgan.
3. Vayshilar –Braxmaning sonlaridan yaralgan dehqonlar bilan hunarmandlar bo`lib, ular moddiy ne`matlar yaratadilar.
4. Braxma loyga belanganoyoqlaridan shudralar yoki xizmatkorlar toifasi yaratilgan. Bundan tashqari xazar qilinadiganlar toifasi bo`lib ular saidollar yoxud qullardir.

Boshqa sharq mamlakatlarida bunday aniq bo`lishiniuchratamiz⁶⁵.

Shunday qilib, Hindiston tabiati boy, maftunkor bo`lib, asrlar davomida ko`pgina xalqlar davlatlarni lol qoldirgandir. Hindistonda quldorlik munosabatlarini asosan rojalar vujudga keltirgan. Mehnatkash xalq

⁶³ Законы Ману. Хрестоматия. С.80

⁶⁴ Ahmedova M.H., Qilichev O.A. O`shakitob. B.28

⁶⁵ Qadimgi dunyo tarixi. B.81.

ommasining mehnati mahsulidan jamoa oksokollari va rojalar keng foydalanib oxir-oqibatda boyib ketganlar. rojalar va zodagonlar qullar bilan mehnatkash ommani nazorat qilib turish va ularni ishlatish uchun nazoratchilar, quruqchilar maxss qurolli guruhlariga ega bo'lganlar. Ular ixtiyorida soliq yig'uvchilar va gunohkor deb topilganlarni jazolaydigan o'z qozilari sudyalari bo'lgan.

Mulkiy tengsizlikning kuchayishi jamoaning turli varnalarga (tabaqalar) bo'lishiga olib kelgan. Varnalarga bo'linishni qadimgi Hind yozma manbaalarida Braxma dini orqali namoyon bo'lgan deb ham aytiladi. Balkim Braxma dini vujudga kelayotgan davr bilan toifalarga bo'linadigan tarixiy-ijtimoiy holat bir vaqtda yuz bergandir. Shuning uchun ham tabaqachilikni din bilan bog'lagan bo'lishlari ham mumkin. Yozma manbalar ichida ayniqsa, varnada ijtimoiy tabaqalarga bo'linishni yaqqol ifoda etgan manba bu Manu qonunlari bo'lib hisoblanadi. Shu qonunlarning majmuasining o'zi toifachilik tuzumini tasvirlaydiki bu qonunlar ularning huquqiy jihatidagi mavqeni ko'rsatib hamda belgilab bergandir. Qonunning bo'limlarga e'tibor berilsa, xususiy mulkka munosabat, qulchilik, qarzdorlik huquqlari, davlat boshqaruvi, qarzdorlik kabi munosabatlari bilan birga alohida braxmanlar kshatriyalar, vaishilar shudrelar, chandalar huquqlari ham qonunning moddalarida aniq tavsiflab o'tilgan. Ularning huquqlari bir-birovidan tubdanfarq qiladi. Shuning uchun ham Qadimgi Sharq mamlakatlari ichida Hindiston singari toifachilik tuzumi yo'q edi. Bu holat hind qonunchiligidagi alohida xususiyat hamdir.

Mazkur ikki bob xulosasida quyidagicha yakuniy fikrlarga kelish mumkin.

Demak, Qadimgi Sharq mamlakatlari o'ziga xos bir tarixiy taraqqiyotga, sivilizatsiyaga ega ekan. Yuqorida biz Qadimgi Sharqning

Bobil, Ossuriya, Xett, Hindiston davlatlaridagi eng qadimgi quldorlik davlatlarining qonunlari va asosan qonunlardagi qulchilikka bo'lgan munosabatlarini qay darajada ekanligi bilan tanishdik. Endi qonunlarni sistemali tuzulishiga e'tibor beraylik: bu borada Xammurapi qonunlari sistemalidir, ya'ni qonunlar ketma-ket izchil tuzilishi bilan birga ma'no jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan moddalar asosan jamlanishiga e'tibor berilgan. Manu qonunlaridan ham bu holatni nisbatan bir qadar kuzatish mumkin. Lekin Xett va O'rta Ossur qonunlarida asosan moddalar aralashib ketgan. Moddalardagi fikrlar bir-birini takrorlash holatlari ham kuzatiladi.

O'rta Ossur qonunlarida asosan oila kuchliligi muhim o'rinni egallagan. Buning sabablarini yuqorida bir qadar ochib berdi. Sharq mamlakatlari ichida birorta davlatda oila qulchiligining ta'siri Ossuriyadagi kabi bo'lmagandi. Bu Ossuriya qulchiligining alohida bir xususiyatidir. Albatta, Manu qonunlarida ham oila boshlig'i ota va erga juda katta huquqlar berilgan, lekin Ossuriyadagi singari emas. Sharq mamlakatlari ichida qullarga yumshoqroq munosabatda bo'lgan davlat bu Xett davlati bo'lib hisoblanadi. Bu Xett qonunlarida aniq tasvirlangan. Xammurapi qonunlarida ham bu munosabatni uchratish mumkin, ya'ni garovga olingan qulni asrash, tan jazosi bermaslik bular mavjud. Qadimgi Hindistondagi qulchilikda ham alohida bir o'ziga xos xususiyat mavjudki, bu xususiyatni boshqa Sharq mamlakatlarida uchratish amrimahol. Bu tabaqachilik tuzumi bo'lib hisoblanadi. Manu qonunlarining o'zi yo'q ushbu fikrimizni tasdiqlaydi. Xammurapi qonunlarida ham tabaqachilik holatini sezamiz, lekin ular faqat qonunda, amalda ular aniq tabaqalarga bo'linib hayot kechirmaydilar balki ular qonunlarda ma'lum darajada o'ziga xos mavqeyga ajratib ko'rsatilgan xolos. Ayol qullarga ya'ni cho'rilarga va oila bekasiga bo'lgan munosabat ham har bir mamlakat qonunlarida turlicha belgilangan. Eng shavqatsiz

qonunlar bu O'rta Ossur qonunlaridir. Chunki bu qonunlarga ko'ra ayollar cho'ri hisoblanib, xohlagan ko'yga solingan. Manu qonunlarini ham malum moddalari shunga o'xshashdir. Xammurapi va Xett qonunlarida ayniqsa, Xettda ayollarga nisbatan yumshoqroq munosabatda bo'lishga yondoshilgan. Umuman olganda biz bu yuqoridagi qonunlardan Sharq mamlakatlarining quldorlik tuzumi arafasidagi dehqonchilik ko'rinishlarini, qullarning ahvolini, aholiga mansub bo'lgan turli guruhlarining ahvoliga taaluqli masalalarni, ayrim tabaqaga tegishli aholining huquqlarini, xo'jalik, savdo-sotiq, qishloq jamoasi, yerni ijaraga berish masalalarini va boshqa jamiyati qulchilik munosabatlari bilan bog'liq masalalarni o'rganishga harakat qildik. Demak, yuqoridagi davlatlarning qonunlar to'plami eng muhim tarixiy hujjatlar bo'lib, bizga bu borada turli masalalarni o'rganishga eng muhim manbaviy bo'lib xizmat qiladi.

Old Osiyo davlatlari va ularning qo'shnilari. Milloddan avvalgi 2- ming yillikda Old Osiyo hududida yashagan xalqlarni birlashtirga ilk davlatlar vujudga kela boshladi: Ossuriya, Xett, Mitanni kabi davlatlar va Finikiya shahar- davlatlari shular jumlasidandir. Bu davlatlar doimiy bosqinchilik va mudofaa urushlarida kun kechirishgan.

Qadimgi zamonlarda ossuriyaliklar Dajla daryosi yuqori oqimdagi kichik hududni egallashgan. Avval Oshshur shahri, keyin esa Nineviya shahri poytaxt bo'lgan. Aholiining asosiy mashg'uloti dehqonchilik va savdo-sotiq edi. Ossuriyaliklar davlati miloddan avvalgi XX asr atroflarida vujudga kelgan.

Ossuriyaliklar jangari xalq bo'lgan. Ular qo'shni yerlarga tez-tez hujum qilib turardilar. Ossuriyaliklarning qudratli lashkari har yili yangi yerlarni zabt etishga o'tlanar edi. Bo'ysundirilgan xalqlar Ossuriya hukmdoriga kata miqdorda o'lpon to'lagan. Mil. avv.XII asrda podsho Salmanasar hukmronligi davrida Ossuriya podsholigi o'z ravnaqining yuqori cho'qqisiga erishadi. Mil.avv.VIII-VII asrlarda Ossuriya podsholigi o'z ravnaqining yuqori cho'qqisiga erishadi.

Mil.avv.VIII-VII asrlarda Ossuriya podsholigi qayta yuksalgan davrda bobil, Bibl, Tir, Sidon va Falastinning bir qismi ham bosib olingan.

Shaharni bosib olgan ossuriyaliklar qal'a devorlarini, uylar va ibodatxonalarni buzib tashlab, aholini asirlikka haydab ketganlar.

Hukumdorlarning haddan tashqari shavqatsizligi sabballi Ossuriya poytaxti Nineviylari "qonga botgan shahar" yoki "sherlar darajasi" deya ta'riflashgan. Yurishlarda raqiblardan tortib olingan hamma narsa poytaxtga oqib kelar edi. Ulug'vor saroylar va ibodatxonalar boulikka tol'ib ketib, Oshshurbanapal hukumronligi yillarida Nineviyada Old Osiyodagi eng yirik spool taxtachalardan iborat kutubxona jamlangan edi.

Asta –sekin Ossuriya davlati zaiflashib bordi. Mil.avv.627- yilda dastlab Bobil, so'ngra midiya Ossuriyadan ajralib chiqdi. Bobil va Midiya birlashib, bir hamla bilan Oshshur va Niniviyani mil.avv.612- yilda zabt etishdi. Mil.avv.605- yilda Ossuriya qo'shinlari Bobil va midiya tomonidan qirib tashlangandan keyin bu davlat ham zavolga yuzlandi.

Taxminan miloddan avvalgi XVIII asrda Kichik Osiyo markazida (hozirgi Turkiya hududida) xetlar degan shimollik xalq o'z davlatiga asos soladi. Xattusa shahri ana shu davlatning poytaxti bo'lgan. Aholining asosiy mashg'uloti dehqonchilik va chorvachilik edi.

Xetlar qo'shni mamlakatlar bilan doimiy urushlar olib borishgan. Jangovor aravalar vat emir uchli nayzalardan foydalanishgan. Xetlar Suriyaning anchagina shaharlarini bosib olib, Bobilni talon –taroj qilganlar.

Hozirgi surriya hududida vujudga kelgan qo'shni Mitanni podsholigi xetlarning xavfli raqibiga aylandi. Urushlarda mitanniklar otliq qo'shından foydalanishgan. Bu xettalar poytaxti Xattusani bosib olish chog'ida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Shunday bo'lsada, miloddan avvalgi XIV asr boshlarida Xett podsholigi tag'in kuchaya boshladi. Xettalar O'rtayer dengizi bo'ylari hududlarini

qaytarib oldilar va Mitanni podsholigini zabt etdilar. Faqat Ossuriya tahdidi xavf-xatari ostida xetlar Misr hukmdori bilan sulh tuzishga majbur bo`ladilar. Ossuriyaliklar Bobilni bosib oladilar, ammo xettalar ularning tazyiqini to`xtatishga muyassar bo`ladilar.

Miloddan avvalgi XIII asr oxirida tarixda nomlari noma`lum xalqlar (ularni “dengiz xalqlari” deb atashgan) xetlar poytaxtini bosib olib, shaharni butunlay vayronaga aylantirdi. Davlat nuradi, xetlar esa boshqa xalqlarga singishib ketdi.

Hindiston sivilizatsiyasi. Hindiston mamlakati shu nomdagi yarimorol hamda Osiyo qit`asining Hind va Hang daryolari vodiylaridagi bir qismini egallagan. Tabiiy sharoiti jihatidan bu diyor Misr va Mesopotamiyaga o`xshab ketadi. Issiq iqlim va suv bilan birga serunum loyqani oqizib kelayotgan keng yoyilib oqadigan daryolar dehqonchilik vujudga kelishi va rivoj topishi uchun imkoniyat yaratdi. Himolay tog`lari shimoli-sharqdan dushmanlar va sovuq shamollar tajovuzidan o`ziga xos tabiiy mudofaa devoir bo`lib xizmat qilgan.

Gang vodiysidagi tropic o`rmonlar ulkan daraxtlar va rang-barang o`simliklarga boy bo`lgan. Daraxtlarning poyalariga o`ziga xos to`rlarni vujudga keltiruvchi bahaybat chirmovuqlar chirmashib o`sib yotadi. Jungli changalzorlarida faqat bolta yordamidagina yo`l bosish mumkin bo`lgan. Miloddan avvalgi 3- ming yilikda Hind daryosi vodiysida katta shaharlar vujudga kela boshladi.

Moxenjodaro va Xarappa shaharlari Hind daryosi havzasining eng yirik shaharlari edi. Ikkala shahar ham mustahkam mudofaa devorlari bilan himoyalangan, ichki qasri bo`lgan. Ko`chalar bilan biri-biridan ajratilgan mavzelardan pishiq va xom g`ishtdan qurilgan binolar (turar joylar, omborxonalar, saroy va ibodatxonalar) topilgan. Katta va chiroyli shahar Moxenjodaro aholisi mohir hunarmandlar bo`lgan.

Aholining asosiy mashg`uloti dehqonchilik va chorvachilik bo`lgan. Ular shakarqamish, paxta o`simliklarini yetishtirganlar, fillarni qo`lga o`rgatganlar.

Biroq miloddan avvalgi XVIII asrdan keyin Hind daryosi vodiysi manzilgohlari tez-tez ro'y beruvchi toshqinlar, o'rmonlar va changalzorlar kengayishi natijasida zavolga yuz tutadi.

Miloddan avvalgi 1500- yillarda Hindiston hududiga istilochilar bostirib kiradi. Tarixchilarning yozishicha, bosqinchiorilar- Sharqiy Yevropa va Uralda yashagan ko'chmanchi qabilalar hujumidan keyin Moxenjodaro va Xarappa butunlay vayronaga aylanadi, bu shaharlar qaytib tiklanmadi.

Qadimgi hindlar xuddi misrliklar va bobilliklar singari tabiatning ko'pdan ko'p hodisalari qarshisida ojiz edilar: tropik jalalar, suv toshqinlari qurg'oqchilikdan qo'rquydilar. Hindlar tasavvurida tabiatni xudolar boshqarayotgandek tuyulardi. Qadimgi hind rivoyatlarida aytilishicha, quyosh xudosi har tongda oltin aravada osmon bo'ylab yo'lga tushadi. Quyosh tungi zulmatni parokanda qilib tashlab, odamlarga harorat va yorug'lik ulashish niyatida ufqdan bosh ko'taradi. Momoqalldiroq xudosi Indra osmondagi suvni tutqinlikdan xalos etgach, yer yuzida qurg'oqchilik poyoniga yetibdi.

III-Bob Qadimgi Sharqdagi qulchilikning mahalliy va antik qulchilik qulchilik bilan qiyosiy tahlili.

3.1 Qadimgi Sharq davlatidagi Qadimgi Bobil va Xettning qulchiligining qiyosiy tahlili.

Ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilib, quldorlik tuzumi boshlanish pallasida ya'ni dehqonchilikning rivojlanishi, chorvachilikning taraqqiy qilishi, hunarmandchilikdan qishloq xo'jaligining ajralib chiqishi davrida insoniyat olamida juda ko'p o'zgarishlar, olamshumul voqealar kuzatiladi. Qulchilikning paydo bo'lish jarayonini olib qarasak, o'zi bir olamshumul voqea-jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Ya'ni dastlab o'z hududlarida o'nlab tinch-totuv yashagan qabilalar keyinchalik, xususiy mulk orqasidan, boylik orqasidan quvib o'zaro urushlar qila boshlaganlar. Mana shu urushlarda asirlar olingan ular qulga aylantirilgan. Keyinchalik qabila oqsoqlari, harbiylar dehqonchilik ishlaridan vaqti bo'lmay uzoqlashganligi tufayli asta-sekin yaxshi, sog'lom, baquvvat asirlarni o'z xo'jaliklariga ishlata boshlaganlar. Ana shu tariqa qulchilikning ilk ko'rinishlari paydo bo'la boshlagan. Sharq mamlakatlarining barchasida umumiy qullarning paydo bo'lishi turlicha kechgan bo'lsada umumiy omillar mavjudligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

- 1 . Urushlar tufayli qo'lga tushirilgan yohud asirga olingan qullar.
- 2 . Oila qullari- ya'ni patriarxal oila qulchiligi, ota va o'g'ilga barcha oila a'zolarining bo'ysunishi, shaklidagi qulchilik munosabatlari.
- 3 . Qarzdorlik evaziga qulga aylantirish- ya'ni qarzlarning oshib borishi natijasida, dastlab ba'zi hollarda o'g'il, qiz, xotinlarni ishlab berish sharti bilan safarbar etish natijasida ham qarz to'lanmasa qulga aylanish hollari ro'y bergan.

4 . Jamoalarni kambag'allashib qolishi natijasida jamoadagi erkin odamlarni qulga aylanishi.

Bu holat har bir jamiyatdagi tabaqalanish jarayoni tugab bo'lgandan so'ng, tez-tez ro'y berib borganligi kuzatiladi.

Sharq mamlakatlaridan Bobilda, Hindistonda, Xettda, Ossuriyada ham qulchilikning paydo bo'lish jarayonlari deyarli o'xshash, agar ma'lum jihatlari bilan farq qilmasada, lekin ularni qonunlarda ifoda etilishi farqlari mavjud bo'lib hisoblanadi. Qadimgi Bobil va Xett davlatlarining qonunlarida qulchilikka doir masalalarini ifoda etilishini taqqoslab ko'raylik. Avvalambor qonunlarning ifoda etilishiga, tuzulishiga e'tibor beraylik Xammurapi qonunlari sistemali tizimli tartib berilib, izchilikda tuzilgan ya'ni o'sha uch qismdagi qonunlar ketma – ketligi yaratilgan. Xett qonunlarida esa yagona sistema yo'q. Xammurapi qonunlari sud xarakteri keskin, bo'rtib turadi va juda qattiq jazolash, keskin jazo qo'llash ostida tuzilgan. Xett qonunlari esa yumshoqroq xarakter kasb etib, ya'ni jazo va o'lim jazosi berilganda ham, lekin podsho xohlasa jazo olgan shaxs o'ldirilgan, agar hukmdor xohlamasa saroyga ishlashi ham mumkin bo'lgan, ya'ni hayoti saqlab qolingan, masalan:Oila qulchiligiga doir Xammurapi qonunlaridan birida: “agar yor vafodorlikni buzsa, xotin o'z sepini olib uyiga qaytib ketishi mumkin bo'lgan, ammo xotin vafodorlikni buzib qo'ysa, unday xotinni suvga tashlash lozim⁶⁶deb yozilgan. Xett qonunlarida: «Er xotinini vafodorligini buzgani ustida tutsa, ikkalasini ham o'ldirishga haqli⁶⁷ lekin er hoxlasa ikkalasini ham o'ldirmasligi mumkin, sud oldida ikkalasi ham tiz cho'kadilar ularga o'lim jazosi ham, hayot ham hadya etilishi mumkin. Xamurappi qonunida o'sha xotindan umuman voz kechilgani ko'rinib turibdi. Demak Xamurappi qonunida har qanday avfga o'rin yo'q, qonun so'zsiz bajarilishi ham Xett

⁶⁶ Законы Хамураппи. Хрестоматия. С.196.

⁶⁷ Хеттские законы. Практикум. С.309.

qonunida esa ikkilanish mavjud. Oila qulchiligi borasida ham ikkala qonunlarida bu borada ma'lum o'xshashliklar bor: Er oila boshlig'i bo'lgan, unga barcha itoat qilishi shart, hatto, xotin xam cho'rikbi itoat qilgan, o'g'illar merosxo'r bo'lgan, xotin- qizlar esa hech qanday haq-huquqdan maxrum bo'magan. Ayniqsa, to'ng'ich o'g'ilga merosning ko'p tekkanligi haqidagi moddalar o'zaro o'xshashdir va bir xildir. Qarzdorlik asorati ostiga tushgan qullar haqidagi qonunlarda xam ma'lum o'xshashliklar, o'zaro uyg'unliklar mavjud. Lekin Xamurappi qonunlarida bu holatani yoritilgan, ya'ni qarz olingandan so'ng 20 foizdanto 33 foiz qo'yilib to'lanishi shart bo'lgan, bo'lmasa qarzdor kishining oila a'zolari 3 yilgacha ishlab 4 yil ozod eitlgan⁶⁸.

Ba'zi hollarda butun oila ham sotib yuborilgan Xett qonunlarida faqat ekinlar ekish va yig'ishtirishdagi olgan qarzlari uchun ma'lum summada miqdorida kumush to'langan. Qullarni ahvoli borasida ham Bobilda sharqsiz choralar qo'llanilganiga guvoh bo'lishadi. Jumladan, qullarga tamg'a bosilgan, agar qullar o'g'rilik qilsa, ularni o'limga qattiq jazolaganlar. Xettda xam shunday : Agar qul xo'jayin uyiga o'g'rilikka tushsa, buning uchun u aniq miqdorda tovon, ya'ni 6 shkel` kumush to'lashi kerak edi, qulning yana burun va quloqlari kesiladi, deb aytilgan bunday jazoga qonunlarda ham bor. Lekin Xett qonunlarida tan jazosi to'lov bilan ba'zi hollarda almashtirilgan⁶⁹. Jazoning bunday turini almashtirish avvalo xo'jayin izmida ham bo'lgan. Qarzdorlik evaziga qullarni boshqa birovga vaqtinchalik ishlashga berish holarlari ham bo'lgan. Bu odat xam Bobilda Xett davlatida xam mavjud. Bunday yo'l tutilishi zaminida xo'jalik ishlari xajmi kuchayib borganligi omili muhimdir.

⁶⁸ Законы Хамураппи. Практикум.С.26.

⁶⁹ Законы Хамураппи. Хрестоматия.С.309

Ayniqsa xo'jalikning rivojlanishi bilan hashar ishlari (kanal, damba, to'g'on, zulob) kengayib, yangi yerlarga suv chiqarish, saroy, shahar va qal'alar barcha ehtiyoji qullarga talabni oshirgan. Qullar bunday ishlarda yarim och, yarim to'q hamda 16-18 soat ishlatilgan. Qullar qamchi, og'ir mehat zarbidan o'lib qolishi mumkin edi. Bu esa davlat va xo'jaliklarni tashvishga solmagan. Ba'zida xo'jayin o'zini baquvvat, tadbirkor qulidan ajralib qolishdan qo'rqardi, xolos.

Xett qonunlarida: Aga qul birovning uyida ishlanagn vaqtida qiynov yoki xo'jayinining yomon qarashidan o'lsa, xo'jayinning ham o'g'li o'ldirilgan yoki qulning o'rniga ikkita qul berilgan, mabodo qulning oyog'i, qo'li sinsa ma'lum miqdorda tovon to'langan yoki boshqa kishining qulini oyoq qo'li xam sindirilgan⁷⁰. Bu tartib xun olish (qonga-qon, jonga-jon) odati Stalion xukukida bo'lib, bunday tartibdan xo'jayin naf ko'radi, albatta. Shening uchun xo'jayinlar mayib qilingan, o'ldirilgan qullar evaziga sog'lom, baquvvat, ishga yaoqli qul talab qilgan. Bu esa qonunda mustaxkamlab qo'yilgan. Xammurapi qonunlarida esa aniq miqdor belgilangan. 1/3 yoki 33 foiz kumush to'lashi kerak bo'lgan. Xett qonunida xam bunday holat yuz bersa tovon sifatida 10-5 sikl to'lash lozim bo'lgan. Demak, qonunlarning bu jihatlari o'zaro uyg'un va jarima o'xshash. Qonunlani taqqoslashni davom ettirsak, yuqorida biz Xamurapi qonunlarini sistemali deb alog'ida ta'kidladik, bunga sabablardan biri Xammurapining o'zi yirik davlat arbobi, sarkarda va diplomat rolini o'ynaganligi, qollaversa, uning davrida davlatchini tajribasi oshganliidir. Agar shunday bo'lmaganda edi Xamurapi ikki daryo oralig'idagi davlatlaga o'z xukumronligini o'tkaza olmas edi⁷¹. Bu uning moxir davlat arbobi ekanligining yorqin bir dalilidir. Xammurapi davlatni ziflashtirgan ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarni yumshatish, sudxo'rlikni va zo'ravonlikni keltirib chiqargan xo'jadik sohasidagi qiyinchiliklarga barham berish maqsadida qarzni qaytarish muddatini cheklab qo'yadi va qarzdorlarni

⁷⁰ Законы Хаммурапи. Практикум. С.27.

⁷¹ Хеттские законы. Хрестоматия. С.309.

kreditorlarning noxaq jabrlanishidan himoya qiladi⁷². Bu esa mamlakatdagi qarzdorlik soratiga tushib, qul bo'lishining oldini oluvchi muxim omillardan biri hisoblangan. Xammurapi kodeksining 117 moddasida: agar kimning qarzi bo'lsa, uning xotini, o'g'li yoki qizi 3 yil qul qilinishi lozim, 4 yili ular ozod qilinishi kerak deb ko'rsatilgan. Xammurapi hayotning ijtimoiy talovlari va tomonlarini o'ylab juda puxta qonun tuzdi⁷³. Xett qonunlarida esa agar qarzdor o'z qarzini vaqtida to'lamasa, u qulga aylantirilgan.

Sudxo'rlik bilan qul qilish tartibiga ma'lum chegaaham bo'lgan, ya'ni 20 foiz 80 foiz gacha foizlar belgilab qo'yilgan. Lekin yillar davrlar o'tishi bilan qarzlarning foizi- ko'payib boravergan va qarzdorlik asoratiga tushish Xett jamiyatidan nisbatan kuchli suriladi taamublar qullar sonli bo'lib, ular ko'proq davlat yerlarida ishlatilgan shaxsiy quldorlik xo'jaliklarida esa ular kamroq jalyu qilingan. Ba'zi hollarda asir qullarga yerlar ham bo'lib berilgan. O'zaro urushlar tufayli urush diplomatiyasi yetakchilik qilgan qadimgi davrlarda asir qullar ko'p sonli bo'lishi esa tabiiy jarayon edi.

⁷² М.М.Слонимский. Кадимги дунё тарихи. Б.50

⁷³ Законы Хаммурапи. Практикум. С.26.

III.2. Qadimgi Ossuriya va Hindistonda qulchilikning qiyosiy tahlili

Qadimgi Hindiston va Ossuriya davlati qadimgi Sharqning yirik quldorlik davlatlaridan biri bo`lib hisoblanishi yuqoridagi bandlarda ta`kidlab o`tilgan. Ossuriya davlati tarix qariga ketib, ushbu davlatdan bizgacha binolar va yozma manbalar saqlandi. Qadimgi Hindiston va Ossuriya davlatlarining davlat tuzilishi ham turlichadir. Ya`ni Ossuriya davlati harbiy demokratik davlat bo`lib hisoblanadi. Hindistonda yaratilgan va bizgacha yetib kelgan. Jangovor va urushqoq davlat deb nom olgan Ossuriya harbiylari aravalarda jang qilish, manyor qilish siyosatida ustasi farang bo`lishgan. Aravani g`irdiraklariga cholg`u o`roqlar bog`langan moslamalar raqibni dalada o`tin o`rgandek kesib ketgan. Kamonchilari o`sha mergan bo`lishgan. Manu qonunlarida asosan tabaqachilik juda kuchli mulkiy va ijtimoiy tengsizlik Hindistonning o`ziga xos sharoitini yzaga kelgan varna sistemasi tomonidan mustahkamlaydi.

Hindistonning qonunchiligidagi bu o`ziga xos xususiytlari qabilalarning etnik jihatdan xilma-xil bo`lib ketishiga va ularning diniy jihatdan bir-birlaridan farqlanib ketishlariga, qabila –urug` va hokazolarning bir-birlaridan ajralib yashashlariga olib keldi. Ba`zan tarixiy adabiyotlarda narnani portugalka “kasta” so`zi bilan ataydilar. Haqiqatda esa kasta keyinchalik paydo bo`lgan va ilk o`rta asr davrida batamom shakllangan boshqa ijtimoiy guruh institutlardan iborat. Manu qonunlarida “xo`jalik” to`plamining kastalar bo`limi 33 ga yaqin moddasi shu masalaga ta`luqlidir. Ayniqsa, qonunning I-100 moddasida: “Braxma oily varna bo`lib, dunyodagi barcha narsa va huquqlar ularga berilgandir”- deyilgandir⁷⁴. Past varna vakillari garchi qonun jihatdan qul bo`lmasalarda, aslida ularning qismati qullar qismatidan afzal emas edi. Ayniqsa shudra va chandallar bo`yinlariga qo`ng`iroqcha osib yurar, ular braxmandan 10-20 metr uzoqlikda turardi. Agar braxman unga tegb ketsa harom hisoblanardi⁷⁵.

⁷⁴ О различиях между варнами и кастами. Всемирная история. Том 2. Москва. Соц.эпгиз.1957. с.567-569

⁷⁵ Ahmedova M.K., Qlichev O.N. O`shakitob. B.25.

Ularga iflos ishlar buyurilgan, o'lgan molning terisini shilgan. Itni terisidan qilingan bosh ustiga kiyib yurish belgilangandi. Manu qonunining III-413 moddasida: Shudra qanday bo'lishidan qat'iy nazar u braxmanga bo'ysunishi shart. Haqoratli ishlar bo'lsa ham bajarishi shart deb qat'iy belgilab qo'yilgandi. Bundan ko'rinib turibdiki, Hindistonni toifachlik tuzumining negizi braxman dini bo'lgan, lekin ta'kidlash kerakki, mana shu toifachilik qadimgi Hindiston quldorlik davlatini oxiri oqibatda inqirozga olib keldi⁷⁶. Hamurappi qonunlarida ham qonunning o'zida toifani uchratish mumkin. Hamurappi sud qonunlarida ozod aholini 2 guruhga, "Mar-avelim" (erning o'g'li) va "Mushkenum" (biror kimsaga bo'ysunuvchi) gab o'lingandi. Bu ikkala guruh ham quldor tabaqa guruhlaridir. Ammo, "er o'g'illari" "mushkenum" larga qaraganda ko'proq kengroq huquqga ega bo'lganlar. Fanda "Mar-avelim" va "Mushkenum" terminlarini izohlab bera oladigan yagona nuqtayi nazar yo'q. V.V. Struvening "Mar-avelim" islochi amoriylar (Hamurappi qabilasi) "Mushkenum" esa bo'ysundirilgan Shummer va Kand aholilaridir, degan fikri ko'proq tarqalgan. Shummerlar va Akkadiylar mahalliy aholi bo'lib, 1- davlatni shular tuzgandi. I.M. D'ykobning fikricha "Mar-avelim" jamoaning to'la huquqli kishilari M.mushkenum esa podsho yeridagi ijarachilardir, deb ham ta'rif berib o'tdi⁷⁷. Qonunning 199 moddasida: Agar ozod kishiga shkast yetkazilsa, xuddi shu jazo o'sha odamni qo'lga ham beriladi. Yana o'sha tomon huquqi amal qiladi. Agar mushkenuni quliga jazo yetkazilsa unda 1/3 ming kumush to'langan, shu to'lash bilan xo'jayinlar qutilganlar⁷⁸. Demak, bu yerda Manu qonunlaridagi tabaqalanish ilan Xamurappi qonunlaridagi Ossuriya qonunlaridagi tabaqalanishni farqlari bor. Manu qonunlaridagi toifalarning haq-huquqlari keskin farq qiladi. Ossuriya qonunlarida esa bu ma'lum darajada farq qiladi xolos. Ossuriya va Hindiston davlatlarida ham patriarxal oila uy qulchiligi juda kuchli bo'lgan. Ayniqsa, Oрта Ossuriya qonunlarida bu holatni kuchli ekanligini kuzatish mumkin. Shuning uchun ham 79 moddadan 51 moddasi oila qulchiligiga bag'ishlangan. Osuriya podsholigi asrlar

⁷⁶ «Законы Ману». Практикум. С.388.

⁷⁷ Qadimgidunyotarixi. B.51.

⁷⁸ Законы Хаммурапи. Практикум. С.44-45.

davomida harbiy yurishlarda pishib, harbiy qudrati oshgan, rivojlangan bo`lib ham uy qulchiligi birorta davlatda POssuriyadagidek saqlanmagan. Ossuriyadagi qulchilik soni va miqdori jihatdan qanday shaklga kirmasin klassik shaklga qarab yetib borolmadi. Bunga sabab Ossuriyada quldorlik munosabatlarini to`laqonli rivojlanmaganligidadir. Ya`ni garchi Ossuriyada urushlar natijasida asirlar ko`p bo`lsada, quldorlar o`z xo`jaligida ularning mehnatidan unumli foydalana olmaganlar. Shuning uchun ham asir qullar davlat yerlarda ishlab asosiy foyda xazinasig tushgan<sup>79</sup>. Yana bir sababi, Ossuriyadagi qadimgi jamoalar yo`qolib, bu jamoalar maqul oila doirasidagina saqlanganligida bo`lsa kerak. Ossur qonunlarining I-A tablisasi §3 moddasida: “Agar ayol kishi eri kasal bo`lganida yoki o`lganida xonadonidan biror narsa (buyum) olsa, bu o`g`rilik hisoblanib, uydan olga narsasini biror erkak yoki ayolga yoki biror kishiga bersa, o`sa odamning xotini ham narsani ilgan kishi ham o`ldirilishi zarur, deb ko`rsatilgan. Qonunlarda erkak oilalar boshlig`I sifatida xoxlagan huquqqa ega. U xotinini, qizini urushi” qiynashi azoblashi mumkin, lekin ayol kishi erkakka qul ko`tarsa albatta, u jazolangan. Bu jazo ham shavqatsiz bo`lib, o`limdan iborat edi. 57-moddasida: Agarda erkakka xotini yoki qizi qul ko`tarsa-yu, ular aybdor deb topilsa, unda ular 30 min to`ng`iz to`lashi hamda har biri 20 shapaloq urushi shart, deb aytilgan. Demak, erkaklarga har qanday narsa uchun berilmagan⁸⁰.Ossuriyadagi holatni, sharq mamlakatlaridan bo`lgan Xitoyda ham uchratish mumkin. Xitoyda ham oila qulchiligi kuchli bo`lib, xotinlar uyda o`tirishi kerak edi va ularda ech qanday huquq yuqbo`lib, ular ham merosga ega bo`lmaganlar. Qonun va dinga qarshi chiqqan qiz va ayollar jazolangan, ularga uylanish ham man qilingan. Uyni tashlab chiqqan ayol katta gunoh qilgan. “Sun`-syu” kitobiga “Szo-chjuan” nomi bilan berilgan sharxlarda: agar xotin o`z xonasidan boshqa joyda o`lib qolgan bo`lsa, uning ruh tumorini reining ruh tumori bilan joyga qo`ymaslik kerak deyiladi. Xitoy qonunlarida ham (xun olish) huquqi amal qilib, birov ikkinchi olish bilan dushman bo`lsa, qabridan uni kallasi

⁷⁹История деревного мира. С.55.

⁸⁰ Среднеассирские законы. Хрестоматия. С.249.

qazib olinib, kesilgan boosh boshqa joyga borib otilgan. Shu bilan abadiy bu salbiy ruhi bo'ladi, deb hisoblangan. Qirg'iz qabilalarida noqobil, jinoyatchi farzand boshi tarbiya berilmagani uchun kesib olinib otasi bo'yniga osib qo'yishi odati bo'lgan. Xitoyda ham Ossuriyadagi singari ayollarga nisbatan haq-huquqsiz tabaqa sifatida qaralgan. Lekin Xammurapi qonunlarida ayollar shaxsi hurmat qilingan, ularga ma'lum huquqlar berilgan. Qonunning 150 moddasida: "Agar ayol eri bilan kelishmasa, o'ziga tegishli narsalarni, otasinikidan keltirganlarini olib ketishi mumkin. Yoki, yana bir 149 moddasida: "agar odam o'z xotini bilan yashashni istamasa yoki boshqa xotin olishni xoxlasa, avvalo xotiniga boshqa uy qurib berishi tokim o'lgunicha uni boqishi shart. Bu qonunlardan shu ko'rinib turibdiki, Bobilda ayollarga nisbatan yumshoq muomalada bo'lingan⁸¹. Qarzdorlik evaziga asoratga tushirish borasidagi moddalarda ham qullar ahvoli turlichadir. Ossur qonunlarining §44 moddasida : "agar ossuriyalik erkak yoki ayol qarz evaziga biror kishiga berilgan bo'lsa, ularni urushi, tan jazosi berishi qulog'ini kar qilishi, kesishi ham mumkin. Qarzi tugaguncha Sunday huquq berilgan. Lekin Xammurapi qonunlarida bunday emas: uning 116 moddasida: "Agarda qarzga olingan kishini xo'jayin ursa yoki yomon muomala qilsa, u o'lib qilsa, unda qarzga olingan odam qarzdorning o'g'lib o'lsa, uning ham o'g'lini o'ldirishi kerak. Agar u odamning quli bo'lsa, unda 1/3 ming kumush to'laydi, qarzdor hech qanday qarzini bermaydi, deb ko'rsatilgan⁸². Shunday ekan bu holatda albatta qarzi evaziga qulni ishlashga olgan kishi undan unga yumshoqroq muomila qilishga majburdir. Bu yerda ham Ossur qonunlarini shavqatsiz ekanligini aytish mumkin. Yana bir holat Ossur va Manu qonunlarini o'xshashlik tamonlari bor, ayniqsa, Xammurapi va Xett qonunlarida uchramagan ya'ni, o'g'il xotin va qullar oila boshlig'ining mulkidir. O'rta Ossur qonunlarini bunday tuzilishi davlatning ijtimoiy tuzumiga ham bog'liqdir. Chunki Ossuriya davlatida harbiy demokratiyaga asoslangan davlatchilik tuzumi saqlanib qolingandi. Tokim bu davlat qulatilgunga qadar o'z qonunqoida, urf-odatlaridan voz kechmadi.

⁸¹ А.С.Серкина. Символы рабство древнем Китае. М: Просвещение.1982.С.181.

⁸² Законы Хаммурапи. Практикум. С.27.

III.3.Qadimgi sharq va antik davr qulchiligi umumiylik va o`ziga xoslik.

Qadimgi Sharq qulchiligi va antik qulchilikning farqlari.Yuqoridagi masalalarni farqlari.

Yuqoridagi masalalarni ko`rib chiqish jarayonida shunday xulosalarga kelishimiz mumkin. Xammurapi va Xett qonunlaridan oila qulchiligi borasidagi munosabatlar yumshoqroqdir, ya`ni oila boshlig`ini oila a`zolariga bo`lgan munosabati qonunlardagi moddalarda aniq ifodalangan. Lekin O`rta Ossur qonunlarida buni alohida aytish kerakki, ayollar va qizlarga bo`lgan munosabat ancha shavqatsizdir. Buni biz yuqoridagi qonunlarning ayrim moddalari tahlili misolida ham ko`rib chiqdik. Manu qonunlari ham O`rta Ossur qonunlari kabi, past tabaqa vakillari hisoblash qullarining ahvoli nihoyatda qiyin ekanligini moddalar orqali namoyon qiladi. Antik davlatlar bo`lgan Yunoniston eramizdan avvalgi VIII-VI asrlar aynisa, muhimdir, bunga sabab bu davrdan boshlab Yunoniston quldorlik orqada antic munosabatlari tarkib topmoqda edi. Qadimgi Yunonistondasinfy jamiyat tarkib topgan vaqtda uning tarkibida, dehqon jamoatchilar yo`q edi, ularni o`rniga polislar- shahar davlatlar paydo bo`ldi<sup>83</sup>. Shuning o`zi Yunonistonda va rimda quldorlik munosabatlarining tezroq taraqqiy etishiga sharoit yaratib berdi. Antic quldorlik jamiyatning Qadimgi Sharqdan farqi shu ediki, bunda ishlab chiqarish negizida quldorlik munosabatlarining rivojlanishiga to`squinlik qiladigan dehqon –jamoachilar mehnati yo`q edi. Bu hol shunga olib keldiki, Yunonistonda quldorlik jamiyati taraqqiyoti qadimgi sharq mamlakatlaridagi quldorlik jamiyati taraqqiyotidan uzib ketdi. Shuning uchun ham eramizdan avvalgi V asrda Yunoniston va Rimda iqtisodiy hayot jadal rivojlandi.

Bu rivojlanish antik quldorlik jamiyatining rivojlanishi asosi bo`lgan antik qulchilik bo`lib hisoblanadi. Qadimgi Yunoniston Rimda davlatmand xo`jayinlar o`z xo`jaliklarida qullar mehnatidan foydalanadigan qaram aholi yoki yetarli miqdordagi kambag`allar shu joyda yo`qligi sababli chetdan keltirilgan qullarni

⁸³Fomchenko A.P. Qadimgidunyotarixidanmetodikqo`llanma. B.76.

ko`plab sotib ola boshlaganlar. Katta-katta bozorlari mavjud bo`ldi Yunoniston va Rimda qullarning shakllari quyidagicha:

1. Harbiy urushlar natijasidagi qullar
2. Qaroqchilik natijasida qulga tushirilgan qular
3. Qarzi evaziga qullarga aylantirish
4. Qonunni buzgani uchun jazo tariqasida qullarga aylantirilgan kishilar
5. Bozordan sotib olingan qullar

Shunday qilib, arxaik davrida yunon polisarida qullikning emg sof va keskin ko`rinishi paydo bo`lib rivojlangan va u antiq qullik deb nom olgan edi⁸⁴. Yunoniston va Rimda qullarni hech qanday yuridik jihatdan huquqlari yo`q edi. Hatto, ular oila qurish huquqiga ha ega emasdilar. Xo`jayinlari xoxlasa ular oila qurishi mumkin, lekin xo`jayin xoxlaganvaqtda ularni ajratishi mumkin. Boylarga qarashli qullar juda og`ir mehnatqilganlar, faqatgina davlat qullarinigina axvoli bir oz yaxshiroq bo`lgan. Qadimgi Sharq mamlakatlaridagi qulchilik bilan Yunoniston va Rim qulchilikning asosiy farqi bu uy qulchiligini Qadimgi Sharqda mavjudligi va uzoq vaqt saqlanganligi, bu holat quldorlik munosabatlarining ham rivojlanishiga to`squinlik qilgan. Shuning uchun ham sharq mamlakatlarida quldorlik munosabatlari sekin o`sib brogan. Yuridik jihatdan qullarni Sharqda ma`lum darajada huquqi bo`lgan.

Oila qurish masalasida masalan, Xammurapi qonunlarining 170,175,176 moddalarida qullar bilan oila qurish haqida aytib o`tilgan. Demak, Sharqda qullarning oila qurish, qullar bilan oila qurish ta`qiqlanmagan. Lekin hamma davlatda ham Qadimgi Sharqda o`zgacha Xammurapi qonunlarining 217 moddasida: “Agar biror kishini quli bo`lsa, davolagan kishiga ikki sikl kumush berishi kerak, bu davolash uchun, albatta. Antic qulchilikda biz qullardagi munosabatni bunday hollarini ko`ramiz. Shuning uchun ham Spartada, Rimda qullarni katta qo`zg`alonlari bo`lib o`tdi. Bu qullarni shavqatsiz ezishni, “jonli

⁸⁴ О.В. Кудрявцев .Эллинический мир.С.150.

tovardek” munosabatda bo`lganliklari uchun bo`lgan edi⁸⁵. Shunday qilib, yuqorida biz Qadimgi Sharq mamlakatlaridagi qonunchilik va ushbu qonunlarda qulchilikning ifoda etilishi bilan tanishdik. Demak, ko`rib o`tilgan davlatlardagi qulchilik ko`rinishlari turlicha , ba`zi hollarda esa ma`lum darajada o`xshash hamdir. Qonunlarni qay tartibda tuzilishi o`sha davlatning ijtimoiy-siyosiy tuzilishiga tabiiy- iqtisodiy rivojlanishiga bog`liq ravishfa tuzilgandir. Qonunlarni tuzilishi bir qadar o`sha davrdagi xukmdorga, uning olib borayotgan siyosatiga ham bog`liqdir.

Umuman olganda Xammurapi, Xett, Ossuriya, Manu qonunlari o`sha davr hayotini barcha sohalarini o`rganish uchun eng muhim manba bo`lib bizga va kelajak avlodga xizmat qiladi.

⁸⁵ О.В. Кудрявцев. Эллинистические провинции Балканского полу острова во втором веке нашей эры. М.1954. с.128.

X u l o s a

Magistrlik dissertatsiyasini yozish jarayonida quyidagi yakuniy xulosaga keldim.

1. Insonyat sivilzatsiyasining beshigi bo'lgan Sharqda ilk bor sinfiy jamiyatlar, davlatlar vujudga keldi. Dastlabki sharq davlatlari miloddan avvalgi 4-3 mingyillikda shakllanib, sivilzatsiya bosqichiga o'tish orqali jamiyat tabaqa va toifalarga [qatlam va satrap] larga bo'linishi bilan xarakterlanadi.

Sharq mamlakatlarini shakllanishida geografik omil, qulay iqlim, sersuv minerallarga boy daryolar, suv tuproq muhim rol o'ynadi. Shahar davlatlaridan haqiqiy davlat, haqiqiy davlat bosqichiga o'tishda hudud omilini hisobga olish muhimligini tarix haqiqati tasdiqlaydi. Agar Misr–Nil tuhfasini bo'lsa, Qadimgi Bobil “Tigr [Dajla] Yefrot[Frot]daryolari tuhfasini hisoblanadi. Dehqonchilikdan suiy sug'orishga asoslangan dehqonchilikka o'tish tufayli, suniy sug'orish inshootlari hisoblangan, kanal, ariq, do'lob dambalar qurish zaruratini vujudga keltirdi.

Bundagi yirik mashaqatli inshootni bajarishda davlat aparatiga ehtiyoj kuchayib, jamiyat quyi tabaqalarini, ommaviy hashar ishlariga jalb etishni tashkil qilish kerak edi. Davlat jamiyatni boshqarish uchun qonunlar qabul qilishi, ularni amalga oshirish uchun amaldor va ayonlarga ega bo'lishi, davr taqozosi bo'lib qoldi.

Jamiyatdagi podsho, amaldor va ayonlar, erkin ishlab chiqaruvchilar, va past tabaqa hisoblangan qullar o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish, qonunlar orqali tartibga solinadigan bo'ldi. Qullar, ya'ni shaxsiy va iqtisodiy qaram tabaqa jamiyatning asosiy qismini tashkil etib, ular huquqlari qonunlar orqali cheklab qo'yildi. Shu sababli Qadimgi Sharq davlatlarida qabul qilingan qonunlar “qulchilik qonunlari” deb ataladi.

Qulchilik munosabatlarini belgilab bergan, Sharq davlatlaridagi qonunlar sinfiy xarakterga ega bo'lib, inson qadr qimmat, huquq va erkinliklari masalasi, jamiyatdagi toifalar iqtisodiy qudrati, siyosiy mavqeyiga qarab belgilanadi edi.

Qonunlar tahlili shuni ko'rsatdiki, jamiyatning huquqsiz tabaqasi hisoblangan qullarga "gapiruvchi buyumlar sifatida" qaralib, ularni asosan itoatda ushlash, erkin fikrlash harakat qilish, harakat qilish huquqlari qat'iy taqialab qo'yilgan.

Qul ishlaydi, uxlaydi, itoat etadi - degan degan aqida qonunlar orqali qat'iy belgilab qoyilgandi. Sharoitga qarab qonunlarga, qo'shimcha moddalar va o'zgartirishlar kiritib borilganligi kuzatiladi. Jumladan Xamurappi qonunlarining asosiy qismi 247 moddadan iborat bo'lib, keyinchalik ular soni qo'shoimchalar bilan 282 moddaga yetkazildi.

Sharq mamlakatlaridagi qonunlar qiyosiy tahlil qilinar ekan, ularda faqat qullar toifasiga asoslangan jihatlar emas, balki jamiyatdagi savdogar, hunarmand, tabib, ustoz – muallim, erkin jamoachi dehqon, chorvador amaldorga oid turli moddalar ham mavjud. Qonunlar asosan qilingan jinoyatga jazo turi belgilanishga yo'naltirilgan sud xarakterida hisoblanadi. Ularda bir xil jinoyatga jamiyat azolarining ijtimoiy mavqeyiga qarab yumshoq yoxud shavqatsiz jazo belgilangan. Albatta, eng shavqatsiz jazo qullarga belgilangan bo'lib, ularni qo'rquv va vahimada ushlab turish asosiy maqsad bo'lgan.

Qulchilik qonunlarida jinoyat turi ham aniq, beriladigan jazo ham toifalar mavqeyiga qarab aniq belgilab qo'yilgan. Shunga amin bo'linadiki, asosan tan jazosi [qo'lni kesish, quloqni kesish, tamg'a bosish, boshni chopish, kaltaklash, urib mayib qilish] belgilanib, qullar uchun eng oddiy jinoyatga ham o'lim jazosi belgilangan. Qulni jazoga tortish barcha qullar ishtirokida, ular

ko'z o'ngida amalga oshirilib ,boshqa mazlumlar qalbiga qo'rkuv va vahima solish maqsadi ko'zlangan.

Qadimgi Shaqr mamlakatlarida qulchilik qonunlari qiyosiy o'rganilar ekan, Sharqda sinfiy jamiyatlar qanchalik taraqqiy etmasin, qulchilik" uy qulchilik diorasidan" chiqib ketmagan. To'g'ri davlat qullari ham bo'lgan,biroq qullar asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasiga ko'tarila olmagan. Uy qulchiligi munosabatlarining uzoq saqlab qolinganaligi, hatto,yangi davrda ham "qul savdosi" "qul bozori" kabilarning mavjud bo'lganligi "Osiyocha ishlab chiqarish usuli "qomusida rivojlanishga o'z salbiy tasirini o'tkazgan. Uy xo'jaligida qullarni bazida oila qurib "qulni bolasi qul bo'ladi " degan qoida ushlab turildi.

Sharq qulchilik qonunlarida umumiy jahatlar:Qullarning huquqsizligi ,ularning eng past tabaqa hisoblanishi, bundaylarni qat'iy nazaratda ushlash, shavqatsiz munosabat kabilarda namayon bo'lsa, har bir qonunning o'ziga xos qirralari ham ko'zga tashlanadi.

Qonunlarning muhim manbaviy ahamyatlaridan yana biri shundaki, ular orqali qullar qo'zg'alonlari, norozilik to'palon va chiqishlari haqida ham ma'lumot olish mumkin. Ularda qullar qo'g'loni sabablari ,natijalari haqida malumotlar keltiriladi. Ayniqsa Misrda yaratilgan "Ipuser Nasihatlar" qonunlari bizga bu borada boy malumotlar beradi.Shuningdek qonunlar orqali jamiyat -ijtimoiy -iqtisodiy holati haqida ham kengroq tasavurga ega bo'lish mumkin.

Sharq qulchilik qonunlarining qiyosiy tahlili orqali ,ulardagi toifachilik tartiblar qat'iy belgilanganligi Hindistondagi "Manu qonunlarida kuchli seziladi.Hindistondagi aholi 3-mingdan ortiq kasta[varnaga]bo'lingan bo'lib har bir varna majburiyatlari huquq va mavqelari aniq belgilanganligi bilan xarakterlanadi. Xett va Ossur qonunlari esa o'zining shavqatsizligi bilan ajralib

turadi. Aslida chorvadorlar davlati hisoblangan Xett davlati hech qachon barqaror huduga ega bo'lgan emas.

Xullas Shaqr qulchiligi G'arb qulchiligidan farq qilib ,uy qulchiligidan kilassik qulchilik darajasiga chiqa olmagan.

Magisrtlik dissertatsiyasining so'ngida quyidagicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

1.Istiqbolda Sharq davlatlarida qulchilikning qiyosiy tahliliga bag'ishlangan fundamental tadqiqot yaratish foydadan xoli bo'lmasdi.Vatandoshlarimizda bugungi erkin fuqarolik jamiyatning qadriga yetish,istiqlol uchun kurash tuyg'ularini mustahkamlash,tarixiy xotirani tarbiyalashda bunday kitob ahamyatli bo'lishga shak shubha yo'q.

2. Bugungi kunda o'nlab internet saydlarida xristomatya va o'quv qo'llanmalarda jamlangan Sharq mamlakatlari qulchilik qonunlarini amaldagi imloda o'zbek tilida chop ettirish ularni izohlash ,tahlil qilish ,lug'atini yaratish ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

3.Sharq qulchilik qonunlarining vep saytini yaratish ,ularni tarixning keying bosqichida yaratilgan qonunlar bilan qiyosiy o'rganish davlatchilik tarixini mukammal o'rganishga imkon bo'lardi.

4.O'zbekiston Respublikasining oliy o'quv yurtlarining tarix fakultetlarida Qadimgi dunyo tarixini o'qitishda Sarq qulchilik qonunlaridan keng foydalanish talabalarning huquqiy madanyati ,huquqiy bilimi huquqiy ongini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

I. Rahbariy adabiyotlar

- 1.1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. –T.:Sharq; 1998. -32-bet.
- 1.2. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat- yengilmas kuch. –T.: Ma`naviyat; 2008.-176 bet.
- 1.3. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo`limizni qat`iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko`taramiz. –T.: O`zbekiston; NMUY.2018.-592 bet.
- 1.4. Mirziyoyev Sh.M. Birlashgan millatlar tashkilotining 72-sessiyasida so`zlagan nutq(2017 yil 19 sentyabr`) //Halq so`zi; 2017 yil 22 sentyabr

II. Adabiyotlar

- 2.1. Антонова Е.В. Месопотамия на пути к первым государствам. –М.: 1998.-с.122-126.
- 2.2. Васильев А.С. История Востока. –Том I. М.: Просвещение, 2003.-512 стр
- 2.3. Бокиев А, Шайдуллаев А, Йулдошева З. Окс цивилизацияси. –Т.: «VANGJNASHR»; 2015. -176 б.
- 2.3. Сорокин П.А. Человек цивилизация. Общества. М.: Прогресс: 1992.-543 стр
- 2.4. Тойби А.Ж. Постигание истории. –М.Прогресс, 1991.-776 стр
1. Ясперс К.С. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат; 1991-527 стр.
2. Мухамедов Х. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. I-том.-Т.: Ҳуқуқ ва фалсафа: 1999. -316 бет.
3. Кол.авт. Положение воинов по законом царя Хаммураппи. Древневосточный человек перед лицом закона. М.:2001.-415 стр
4. Ҳамроев А.Ҳ. Қадимги дунё тарихи фанини ўқитишда Хаммураппи қонунларидан фойдаланиш(ўқув услубий қўлланма)- Бухоро: “Бухоро” нашриёти; 2007.-62 бет(лотин имлосида)
5. Ҳамроев А.Ҳ., Раҳмонов М. Қадимги Эрон ёзма манбаларида Ўзбекистон тарихи. –Бухоро-2018. (Ўқув услубий қўлланма) 38 бет.

6. Ҳамроев А, Раҳмонова М. Ипувер насихатлари. Бухоро-2009.-60 бет
7. Аҳмедова М.Н., Қличев О.А. Қадимги дунё тарихини ўрганишда Ману қонунларидан фойдаланиш (лотин имлосида). Бухоро-2009.-56 бет.
8. Жўраев Ш.Ф. Ўзбекистон тарихини ўқитишнинг долзарб муаммолари (ўқув слубий қўлланма) Бухоро-2016.-20 бет.
9. История Древнего Востока. (под редакции Кузнецина В.И.)-М.: Прогресс; 2002.-516 стр
10. Бойназаров Ф. Қадими дунё тарихи. Т.: Ўқитувчи: 2004.-38 бет.

III.Qo`shimcha adabiyotlar

- 3.1. Бокщаник Р.А. История древнего Рима. М.: Посвещение; 1979.-380 стр
- 3.2. Древняя Греция.(кол авт под ред Т.Д. Златковская) М.: Академии наук СССР. 1956.-590 стр
- 3.3. Куманецкий К. История культуры древней Греции и Рима: пер с пол.- М.: Высш.шк; 1990.351 с.
- 3.4. Кун И.А. Легенды и мифы Древней Греции. М.Ж Учпедгиз; изд. «Ёш гвардия»1986.-464 стр
5. Авдиев В.И. История древнего Востока. –М.: Наука, 1948 (1-ое изд);
6. История древнего Востока (под ред А.Э. Кузнецина) М.: Высшая школа; 1979.-330 стр
7. История древнего мира (под ред М.М. Даконова) М.: Высшая школа, 1982.том-1-2
8. Хрестоматия по истории Древнего Востока (под ред В.В. Струва) М.: Просвещение, 1963. 380-стр
9. Фомченко А.П. Қадимги дунё тарихидан методик қўлланма. Тошкент. Ўқитувчи, 1968. 180 бет
10. Гафуров Б.Б. “Гсибукидис Д.И. Александр Мажфорский и Востока” М.Наука.1980-210 стр

III. Qo`shimcha adabiyotlar

- 3.1. Бокщанин Р.А. История древнего Рима. М.: Посвещение; 1979.-380 стр

- 3.2. Древняя Греция. (кол.авт. под.ред. Т.Д. Златковская) М.: изд. Академии наук СССР; 1956.-590 стр
- 3.3. Куманцкий К. Историй культуры древней Греции и Рима: пер.с пол.-М.: Высш.шк; 1990.-351 с.
- 3.4. Кун И.А. Легенды и мифы Древней Греции.-М.: Учпедгиз; изд. «Ёш гвардия» 1986.-464 стр
- 3.5. Авдиев В.И История древнего Востока.- М.: Наука; 1948(1-ое изд)
- 3.6. История древнего Востока. М.: Высшая школа; 1979.330 стр
- 3.7. История деревнего мира. (под редю М.М. Дъёковына, Э.С. Нероновой) М.: Высшая школа; 1982.Том I; ТомII.
- 3.8. Редер Д.Г., Черкосова Э.А. Қадимги дунё тарихи I, II қисм. Т.: Ўқитувчи, 1974-1975
- 3.9. Фомченко А.П. Қадимги дунё тарихидан методик қўлланма. Тошкент. Ўқитувчи, 1968. 160 б.
- 3.10. Гафуов Б.Г., Александр Макидонский и Восток. М.: Наука; 1980.-210 стр.
- 3.11. Мифы народов мира. –М.: просвещение; 1987.-290 стр.
- 3.12. Хрестоматия по истории древнего мира. М.:Просвещение; Том I. 1990.-320 стр
- 3.13. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Часть I. –М.: 1980.-280 стр
- IV.Internet ma`lumotlari
- 4.1. <http://www.fiblicalstudies.ru/lib/epigraph/html>
- 4.2. <http://www.Eurotourne.ru/israel.evish.tour.htm>.
- 4.3. [http:// nbod.norod.ru.exodus_case/pic/](http://nbod.norod.ru.exodus_case/pic/)
- 4.4. <http://toldot.ru/ts/articles/out194>
- 4.5.[http://k-15 nm.ru/peal.-9-6.tin](http://k-15nm.ru/peal.-9-6.tin)
- 4.6. <http://www.korati.ru/historical.index.html>
- 4.7. <http://www/svob.norod.ru/bibl/moise.htm>
- 4.8. 4.9. [http:// rec.gcrodot.ru/index.htm](http://rec.gcrodot.ru/index.htm)